

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Форма навчання: денна

Кафедра: суспільних дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

РОЗВИТОК ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ У 1920-Х РОКАХ

Виконав студент 2 курсу
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Павло ФОМЮК

Керівник: **Віктор АДАМСЬКИЙ**,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: **Олександр КОМАРНІЦЬКИЙ**,
доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗАСАДИ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ СИСТЕМИ ОСВІТИ ТА ЇХНЄ ВПРОВАДЖЕННЯ НА ПОДІЛЛІ У 1920-Х РОКАХ	11
1.1. Українська модель організації освітнього процесу в царині загальноосвітньої школи та її реалізація на Поділлі	11
1.2. Заклади освіти Поділля в українізаційних процесах	29
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА НА ПОДІЛЛІ В КОНТЕКСТІ ЇЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	35
2.1. Становлення матеріальної бази та бюджетне фінансування закладів освіти	35
2.2. Освітні заклади на Поділлі з підготовки вчительських кадрів	50
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70
ДОДАТКИ	77

ВСТУП

Проголошення незалежності України у 1991 р. започаткувало якісно новий етап у дослідженні знакових періодів національної історії у контексті проявів суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-освітніх процесів. Це в повній мірі відноситься й до наукових розробок радянської доби. Зокрема, дослідження розвитку системи педагогічної освіти у 1920-х рр. і становлення загальноосвітньої школи викликає особливий інтерес у представників історико-педагогічної думки, оскільки дає змогу прослідкувати власні напрацювання у цій сфері, виокремити їх позитивні надбання та проаналізувати допущені помилки.

Крім того, дослідження даної проблематики, особливо в її регіональному вимірі, актуалізується модернізаційними процесами в системі освіти, прагненням її тісної інтеграції з освітніми системами країн Європейського Союзу. Практична реалізація цього завдання потребує приведення національних освітніх стандартів до норм світового співтовариства. Для гармонізації цього процесу, розуміння чіткої стратегії змін, важливе значення має дослідження розвитку загальноосвітньої школи на різних етапах історичного поступу, зокрема в період нової економічної політики, коли реалізовувалась національна модель розвитку освіти.

Ретроспективний погляд на освітню проблематику 1920-х рр. наразі дозволить глибше збагнути вплив процесів становлення тоталітарної моделі державності на культурний розвиток суспільства. У цьому контексті аналіз діяльності партійно-радянського апарату в питанні ідеологічного обґрунтування проведення реформ у закладах освіти дає змогу поглибити наші знання про непросте суспільно-політичне життя України 1920-х рр., і Подільського регіону зокрема.

Студіювання окресленого питання важливе також для осмислення проблем політехнізації, впровадження загального обов'язкового початкового

навчання. Сучасний світ вирізняється надзвичайною технологізацією, а відтак заклади загальної середньої освіти, з урахуванням досвіду 1920-х рр., має створити належні умови для достатнього оволодіння дітьми необхідними політехнічними знаннями і уміннями, сприяти професійному самовизначенню школярів.

Слід наголосити і на чиннику наявного бродяжництва та жебракування підлітків, їхнього перебування на обліку в соціальних службах та органах внутрішніх справ. Аналіз подібних явищ в історичній ретроспективі має допомогти реалізувати системні реформи у цій царині в умовах непростого сьогодення.

Заявлена проблематика є актуальною і з огляду на загальну ситуацію проведення реформ в освітній сфері. Процеси реорганізації системи освіти у 1920-х рр., так само як і сьогодні, відбувалися на тлі економічних кризових явищ, що негативно позначалося на її розвитку. Механізми вирішення проблеми залишкового принципу фінансування галузі, принизливого соціального статусу вчителя у суспільстві, дитячої безпритульності в багатьох своїх аспектах можуть бути корисними і для сьогодення.

1920-ті роки в національній історії позначені процесом українізації різних сфер життя, зокрема освітньої. Створення міждисциплінарних програм для зміцнення позицій державної мови неможливе без урахування релігійних, етнічних, культурно-світоглядних особливостей сучасного суспільства. Неоцінним надбанням у цьому плані має слугувати об'єктивне переосмислення історичного досвіду українізації, його вагомого впливу на розвиток навчальних закладів.

Отже, реалізація проекту «Нової української школи», що має за мету її тісної інтеграції до європейської освітньої системи, процеси демократизації та гуманізації освіти України, потребують ґрунтовного аналізу її розвитку на різних етапах вітчизняної історії, критичного узагальнення досвіду минулих років як в сенсі позитивних напрацювань, так і допущених помилок, з можливим використанням у сьогоденні.

Об'єктом дослідження виступає загальноосвітня система радянської України у період модернізації культурно-освітньої галузі в 1920-х рр.

Предмет дослідження: характеристика сутнісних властивостей та ознак освітньої політики Українського радянського уряду у царині функціонування загальноосвітніх закладів освіти та її механізми безпосереднього втілення на Поділлі.

Мета дослідження – окреслити та теоретично обґрунтувати засади радянської моделі розвитку педагогічної освіти та її реалізації в Подільському регіоні у 1920-х рр.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні **завдання:**

– з'ясувати сутність української моделі організації освітнього процесу в царині загальноосвітньої школи;

– охарактеризувати специфіку українізаційних процесів у навчальних закладах Поділля;

– простежити становлення матеріальної бази та бюджетного фінансування загальноосвітніх шкіл;

– визначити мережу та структуру закладів освіти Поділля, які здійснювали підготовку вчительських кадрів.

Хронологічні рамки дослідження. Нижньою межею історико-педагогічного дослідження виступає започаткування українським Наркомосом модернізаційних трансформацій у сфері освіти з її національною специфікою. Верхня хронологічна межа обмежується періодом завершення реалізації українського освітнього досвіду, згортанням політики українізації та запровадженням на початку 1930-х рр. для усіх радянських республік єдиної системи народної освіти.

Територіальні межі дослідження. Становлення та розвиток радянської системи педагогічної освіти простежено на прикладі території Поділля, яке впродовж 1920-х рр. зазнавало територіально-адміністративних змін [59]. Однак у центрі дослідження перебувають терени історичного

Поділля, основу якого складають більшості територій сучасних Вінницької та Хмельницької областей.

Методологічна база дослідження. Робота базується на принципах об'єктивності, історизму та системності у підходах до висвітлення теми, наукової об'єктивності та повноти охоплення предметного поля. У своїй сукупності та взаємодоповнюваності вони дозволили розкрити важливі питання окресленої проблематики у динаміці та з урахуванням конкретних суспільно-політичних та культурно-освітніх умов непростого періоду вітчизняної історії. При цьому враховувалася регіональна специфіка Поділля, як території пограниччя, де найдовше тривали національно-визвольні змагання доби Української революції 1917–1921 рр.

Відповідно до сформульованої мети дослідження та окреслених завдань використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи. З-поміж перших слід виділити логічний метод, історичний, метод аналізу та синтезу. Щодо спеціальних історичних методів, то передусім слід виокремити проблемно-хронологічний, завдяки якому можемо простежити еволюцію відносин партійно-радянського керівництва з місцевим учительством, історико-статистичний, який дозволяє встановити чисельність контингенту педагогів та учнів у закладах освіти, простежити динаміку зміни кількісної мережі загальноосвітніх навчальних закладів.

Порівняльний метод дозволяє оцінити досягнення та прорахунки в освітній сфері досліджуваного періоду. Діалектичний метод застосовується при з'ясуванні причинно-наслідкових зв'язків подій та явищ із урахуванням обставин часу.

Метод систематизації ми застосували при класифікації історико-педагогічної літератури з теми нашого дослідження.

Комплексне застосування спеціальних історичних методів дозволило визначити певні проблемні моменти, за яких відбувалася модернізація освітньої системи, що дає додаткові інструменти для об'єктивного осягнення минулого.

Проблема становлення та розвитку загальноосвітньої школи в Україні та, зокрема, на Поділлі у 1920-ті роки розроблялася в науковому середовищі достатньо активно. Більшість дослідників виділяють чотири історіографічних періоди. Перший охоплює 1920-ті – початок 1930-х рр., другий – 1930-ті – 1950-ті рр., третій – кінець 1950-х – 1980-ті рр., четвертий – 1990-ті – до сьогодні. Кожному з них притаманна певна спрямованість та тональність у дослідженні освітньої проблематики.

Особливістю першого історіографічного періоду виступає факт наявності літератури з питань національно-культурного будівництва, авторами яких виступали державні та партійні діячі УСРР, а також публіцисти. Серед них варто виділити студії та виступи Г. Гринька [17; 18], Я. Ряппо [67; 68; 69], В. Затонського [27; 28], М. Скрипника [72; 73; 74], О. Шумського [82], М. Авдієнка [1], Я. Звягільського та М. Іванова [63], М. Гаврилів [16] та інших.

У працях репрезентантів радянської моделі державності викладені основні засади розвитку освітньої галузі, наведено концептуальні погляди прибічників різних напрямів на проблему функціонування освітніх закладів, показано труднощі у реалізації сформульованих завдань. Досить змістовно авторами висвітлювалася динаміка зростання учнівського контингенту та кількості закладів освіти, що подавалося як незаперечний успіх у проведенні освітньої політики.

Певні зміщення в оцінках на предмет розвитку освітньої системи України відбулися наприкінці 1920-х рр. У цей період у практичну площину було переведено питання щодо уніфікації відмінних систем освіти в межах радянської союзної держави. При цьому в працях представників української моделі давалася позитивна оцінка національній системі [70], а російські автори виступали переважно критично і розглядали її під негативним кутом зору [49].

Історико-педагогічна література другого історіографічного періоду характеризується певною інертністю у студіюванні освітньої проблематики.

Свій вагомий відбиток на такий стан наклало існування жорстких цензурних заборон та марксистсько-ленінський монізм у методологічних засадах. Тому нечисленні публікації з теми дослідження відзначаються необ'єктивністю та загальним підхом. Зокрема, М. Ніжинський [56] та Л. Крахмальнік [39] проаналізували розвиток системи освіти радянської України 1920-х рр. лише крізь призму загальних проблем здійснення культурної революції.

Значний фактичний матеріал з досліджуваної теми міститься в праці М. Грищенка [19]. Переконливий позитивний поступ у розвитку радянської системи освіти автор намагався обґрунтувати відповідним цифровим матеріалом. Так само є зрозумілим, що науковець не міг навіть формулювати такі питання як перманентні чистки викладацького складу загальноосвітніх шкіл, прояви політики русифікації навчальних закладів, вплив голоду на соціальне становище учнів та вчительства.

Жорсткий монізм, притаманний дослідницьким студіям цього періоду, пом'якшується на наступному історіографічному етапі. Його започаткувала політика «лібералізації» суспільно-політичного життя в СРСР. Відповідно з'являються праці, в яких предметно розглядаються окремі сегменти радянської освітньої системи.

Водночас провідною, наскрізною темою продовжує залишатися аналіз загальних процесів становлення освітньої мережі, концентруючи увагу лише на позитивних зрушеннях [8; 62]. Однак позитивним моментом виступає факт появи наукових розвідок, присвячених окремим регіонам України, зокрема Поділля [9; 43].

Із узагальнюючих студій слід виокремити праці, в яких подається значний фактологічний матеріал та висвітлюються, хоча й однобоко, важливі суспільно-культурні проблеми: ліквідація неписьменності, розвиток мережі загальноосвітніх шкіл, фахова підготовка вчительського персоналу [3; 13; 65; 66].

Якісно з літератури цього періоду насиченістю фактів та залученням великого масиву джерельних матеріалів виділяються праці О. Слуцького [75], Г. Шевчука [81], Ю. Курносова та А. Бондаря [78]. У 1965 р. вийшло з друку монографічне дослідження Г. Ясницького, в якому він вперше проаналізував структуру та мережу єдиних трудових шкіл, форми підготовки вчительських кадрів [85].

Проблемі співробітництва між Наркоматами освіти радянської України та РСФРР присвятив окрему працю В. Даниленко [21]. А Л. Ткачова зосередила увагу на ролі української інтелігенції у побудові засад соціалістичного устрою, зокрема в освітній галузі [77].

Проголошення незалежності Української державності започаткувало якісно новий етап у дослідженні заявленої проблеми. Предметом наукових студій виступають раніше заборонені теми. Серед останніх значну частку становлять розробки з дослідження репресивних заходів по відношенню до вчителства. Ці аспекти починають студіювати Г. Касьянов [32], В. Майборода [48], О. Коляструк [35].

Активно починає розроблятися питання національної політики у 1920-ті рр., зокрема українізація культурно-освітньої галузі. Над цими проблемами працюють Б. Чирко [79; 80], Л. Баженов [4; 5], Л. Місінкевич [51], Г. Єфіменко [23] та інші дослідники.

Окремого аналізу потребує праця В. Липинського, в якій зроблено спробу подати системне та комплексне бачення сутності української концепції та моделі освіти [44; 45]. Також заслуговують на увагу студії В. Борисова, присвячені питанням розвитку шкільної мережі та спробам визначення місця загальноосвітніх закладів освіти у культурному житті тієї доби [10; 11].

Становище студентів педагогічних навчальних закладів в умовах модернізації вищої освіти та формування політичної тоталітарної системи, визначеності їхнього місця в громадсько-політичному, культурно-освітньому

і науковому житті радянської України у 1920-ті рр. стали предметом дослідження подільського науковця Б. Комарніцького [36].

Зроблений аналіз історико-педагогічної літератури з теми нашого дослідження дає підстави стверджувати, що вітчизняними науковцями напрацьовано чималий матеріал, який розглядає різні аспекти порушеної проблематики. Однак становлення та розвиток педагогічної освіти 1920-х рр. у її регіональному вимірі лише розпочинається активно досліджуватись. Тому цим питанням у розрізі Подільського регіону присвячено дану працю.

Окремі результати проведеного дослідження були апробовані на XV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія, культура та освіта: християнський вимір», проведеної у м. Хмельницькому 27 травня 2021 р., а також на круглих столах за участі професорсько-викладацького складу та студентства.

Опубліковані праці:

1. Фомюк П. А. Загальноосвітня школа 1920-х років в українізаційних процесах. *Історія, культура та освіта: християнський вимір*: збірник наукових праць / ред. кол.: Л. Г. Білий (гол. ред.) та ін. Хмельницький: Вид-во МАУП, 2021. Вип. 11. С. 169–175.

Дипломна робота побудована за проблемно-хронологічним принципом. Структурно вона складається зі вступу, двох розділів (чотирьох підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (85 бібліографічних позицій) та додатків.

РОЗДІЛ 1

ЗАСАДИ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ СИСТЕМИ ОСВІТИ ТА ЇХНЕ ВПРОВАДЖЕННЯ НА ПОДІЛЛІ У 1920-Х РОКАХ

1.1. Українська модель організації освітнього процесу в царині загальноосвітньої школи та її реалізація на Поділлі

На становлення та функціонування закладів освіти на початку 1920-х рр. безпосередньо впливали суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, які характеризувалися відбудовою народногосподарського комплексу на засадах комуністичної доктрини, уособлюваної політикою «військового комунізму». Вагома роль при цьому відводилася освітній галузі.

Попередній досвід урядування в Україні радянської влади не був вдалим. У царині освіти була спроба втілити в життя модель, яка у своїх нормативних пунктах містилася в «Положенні про єдину трудову школу РСФРР» від 30 вересня 1918 р. та Програмі РКП(б), ухваленій на VIII з'їзді в березні 1919 р. Згідно цієї моделі в Україні створювалася мережа 9-річних загальноосвітніх шкіл, які структурно ділилися на два ступені: перший для дітей віком від 7 до 12 років (п'ять класів) і другий – для дітей віком від 12 до 16 років (чотири класи). Губернські відділи освіти мали право відступати на один рік від цієї вікової норми. Єдині трудові школи здійснювали суто загальноосвітнє навчання дітей, спираючись на принципи безкоштовного, спільного навчання хлопчиків і дівчаток, обов'язковості відвідування школи дітьми шкільного віку. Над середньою дев'ятирічною школою будувалася вища, яка здійснювала спеціальну (професійну) підготовку і мала два види навчальних закладів – інститути та університети [57, с. 14].

Втім, досить швидко стало зрозумілим, що ця модель не враховує ані національних, ані економічних особливостей України. Зокрема, вона не могла отримати належного для її реалізації фінансового ресурсу. Як

відмічалось на V конференції КП(б)У, що відбулася в листопаді 1920 р., «господарська розруха в жодному місці не досягла такого величезного розміру, як в Україні» [37, с. 75-76].

Насправді після завершення національно-визвольних змагань обсяг промислової продукції зменшився майже у дев'ять разів порівняно з довоєнним часом. У стані глибокої кризи, завдяки радянським економічним новаціям, перебувало сільське господарство. Його виробництво сягало лише 25 відсотків від довоєнного рівня. Відтак населенню не вистачало хліба та інших продуктів харчування. Ситуація поглиблювалася голодом 1921-1922 рр. Усе це разом позначилося й на утриманні закладів народної освіти.

Перед початком третьої інкорпорації республіки для лідера більшовиків В. Леніна стало очевидним, що ігнорування таких важливих складників державотворення як українська мова, культура, звичаї прирікатимуть їх на поразку. Тому необхідно було дещо видозмінювати свою тактику, зокрема допустити за можливе співробітництво з українськими боротьбистами. Представники останніх тимчасово були допущенні до високих державних посад, зокрема Народним комісаром освіти УСРР у середині лютого 1920 р. був призначений Г. Гринько.

У досить стислий термін центральний орган управління освітою під його безпосереднім керівництвом розробив та подав на затвердження нову схему, за якою передбачалося розбудовувати національну освітню систему. У своїх основних елементах вона відходила від реалізованих практик як попередніх українських урядів, так і освітніх конструкцій російського зразка, зосереджуючи основу увагу на розвитку професійної (монотехнічної освіти). Дослідники питання виокремлюють як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, що вплинули на формування нової освітньої політики. До числа перших вони відносять руйнацію за часів революції народногосподарського комплексу республіки, відсутність кваліфікованої робочої сили, зубожіння населення та неспроможність у зв'язку з цим основної маси сімей піклуватися про

навчання, виховання та матеріальне утримання дітей, поява великої кількості безпритульних.

Щодо суб'єктивних чинників, то творці нової системи освіти звернули свої погляди до світового педагогічного досвіду. З нього найбільш суттєво на вітчизняні концепції освіти вплинули два напрями підготовки фахівців – «формальний» і «матеріальний», які виникли у Західній Європі та США ще в ХІХ ст. «Формальний» напрям, розроблений І. Гербартом, характеризувався спрямуванням на виховання гармонійно розвинутої особистості. «Матеріальний», висунутий Г. Спенсером, обстоював суто практичну підготовку фахівців, виходячи з ідеї прагматизму. Останній набув значного поширення у США й Німеччині на початку ХХ ст. і саме тому дістав назву так званої американської моделі освіти. Її прихильником наразі був і Г. Гринько [17].

Відтак нова система освіти в УСРР базувалася на основі семирічної трудової школи, після закінчення якої діти мали продовжувати навчання у професійно-технічних закладах. Таким чином, характерною властивістю нової системи виступала рання професійна підготовка учнівської молоді, поєднання загальної освіти зі спеціальною, збереження професійної наступності у навчанні завдяки функціонуванню системи профільних вертикалей.

Відповідно цьому не виглядає дивним, що «Схема народньої освіти УСРР» передбачала «ліквідацію всіх освітніх установ, що виростили в умовах буржуазного режиму поза зв'язком з продукційною працею...» [17, с. 18]. На рівні вищої ланки освіти університетська структура ліквідовувалася, а відповідних фахівців мали готувати інститути та технікуми.

Обговорення нової схеми відбулося на І Всеукраїнській нараді з питань освіти, яка відбулася в березні 1920 р. Із основною доповіддю на форумі виступив Г. Гринько. У ній рефреном проходить думка щодо ранньої професіоналізації навчання.

II Всеукраїнська нарада, що відбувалася 17-25 серпня 1920 р., затвердила розроблену НКО УСРР систему освіти. У результаті ще в 1920 р. наркомат освіти ухвалив постанову «Про реформу вищої школи», за якою передбачалося ліквідувати в Україні університетську систему підготовки професійних кадрів, та організувати на їх базі інститути народної освіти.

Суттєвого реформування освітня система зазнала після проведення III Всеукраїнської наради з питань освіти, яка відбулася 15-31 червня 1921 р. Вона набула такого вигляду: дошкільне виховання (від 4 до 8 років; дитячий садок); соціальне виховання (від 8 до 15 років; дитячі будинки різного типу, школа соціального виховання); професійна освіта (від 15 років, зокрема від 15 до 18 років – масова школа професійної освіти, профшкола, школа робітничої молоді, від 18 до 23 років – технікум та інститут, від 22 років і більше – науково-дослідницькі кафедри, академії); професійна освіта робітників – курси коротко- й довготривалі, вечірні робітничі технікуми, робфаки; система політосвітніх установ – хати-читальні, клуби, школи грамоти, бібліотеки, музеї, виставки, студії, театри, кіно, радпартшколи, комуністичний університет) [6, с. 311].

Слід зазначити, що українська модель освіти мала свої хиби. Вони пов'язані передусім у спробі заміни школи дитячими будинками. Однак такий підхід базувався на помилковій оцінці керівництвом Наркомату освіти УСРР причин безпритульності у республіці. А її рівень насправді був вражаючим, складаючи близько одного мільйона дітей, що в силу різних обставин змушені були жити на вулиці [41, с. 317].

Щоправда, Народний комісаріат освіти УСРР наголошував, що запропонована ним модель не передбачала ліквідації загальноосвітньої школи як форми організації навчальної, виховної та трудової роботи, а лишень означала те, що цілодобовий навчальний заклад доповнював її новими функціями, власне тими, які за доволі непростих умов не мала змоги дати дитині сім'я.

Дослідниками питання наголошувалось про помилковість суджень освітнього керівництва щодо заміни загальноосвітньої школи дитячими будинками. Відсторонення сім'ї від виконання нею основних її функцій, що полягали, зокрема, у вирішенні житлово-побутових, матеріально-економічних, виховних та інших проблем негативно вплинули на процес соціалізації дитини. Проте суттєвим фактором, що стримував процес ліквідації школи, виступав факт нестачі коштів на утримання вихованців дитячих будинків. Наприклад, у 1924 р. на утримання дитячих будинків виділялося близьк 33 відсотків від усього фінансування галузі освіти [68, с. 16].

Коли ж економічна ситуація почала покращуватися, то розробники ідеї цілковитої заміни загальноосвітніх шкіл дитячими будинками задекларували поступовий відхід від неї. Зокрема, Я. Ряппо наприкінці 1922 р. наголошував на планах Народного комісаріату освіти УСРР розвивати як дитячі будинки, так і шкільні семирічки. На думку заступника наркома освіти, дитячий будинок не міг у повній мірі забезпечити навчально-виховних умов, які потребували радянські методи навчання та виховання [45, с. 30]. А в 1923 р. Народний комісаріат освіти УСРР все ж таки проголосив загальноосвітню школу основним інститутом навчальної та виховної роботи.

Від часу прийняття Кодексу законів про народну освіту у 1922 р. НКО УСРР неухильно продовжував працю над удосконаленням концепції та моделі національної освіти. Наприкінці 1924 р. на запланованій нараді керівників освітніх відомств союзних і автономних республік питання про уніфікацію національних систем освіти знову стояло одним із основних в порядку обговорення. І цього разу українська делегація позиціонувала себе достатньо твердо в плані відстоювання власного шляху розвитку системи [45, с. 42].

Відповідні поступки були зроблені лише в квітні 1930 р., коли відбулася II Всесоюзна нарада з питань освіти. Після неї розпочався незворотній процес запровадження єдиної системи народної освіти за

зразком, що функціонував у РСФРР. Від цього часу «Схема народньої освіти УСРР» перестала існувати.

Загалом національна модель передбачала діяльність різних закладів соціального виховання. Науковці сьогодні виділяють серед них такі: «заклади для нормальних дітей (дитячий будинок-інтернат, трудова школа, дитячий садок); заклади для дефективних дітей; заклади в справі досліду та розподілу малолітніх; позашкільні заклади та організації» [34].

Нами уже наголошувалося, що центром соціального виховання мав виступати дитячий будинок. У ньому мали виховуватися діти віком від 4 до 15 років. Про темпи створення освітніх закладів цього типу досить виразно свідчать звіти Народного комісаріату освіти УСРР. Наприклад, на Поділлі кількість дитячих будинків з вересня по грудень 1920 р. збільшилась з шістнадцяти до сорока чотирьох. Безумовно, функціонування дитячих будинків відіграло вельми значну роль у зменшенні кількості безпритульних дітей в Подільському краї. Однак після 1923 р. їхня кількість почала стрімко скорочуватися [83, с. 298].

Від часу утвердження біля владного керма структур радянської влади НКО УСРР за підтримки республіканських урядових структур розпочав активну роботу з передачі всіх закладів освіти в підпорядкування освітнього відомства. Ще 26 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд радянської України ухвалив постанову про передачу всіх закладів освіти та їхнього майна у підпорядкування місцевих відділів освіти. За рік, 15 травня 1920 р., була прийнята чергова постанова Ради Народних Комісарів УСРР, згідно якої «всі школи по сільському господарству, лісництву і землеустрою, а саме: практичні школи, початкові школи, сільськогосподарські школи I-го, II-го розряду, нижчі сільськогосподарські школи, середні сільськогосподарські школи, лісові шкільні заклади» передавалися з Наркозему у підпорядкування НКО УСРР [30, с. 3]. Подібні рішення ухвалювалися й іншими радянськими відомствами.

Проте першочергове завдання освітніх органів радянської влади полягало у ліквідації «царської шкільної системи». Ще 15 червня 1920 р. була ухвалена постанова, згідно якої «всі чотирирічні і трирічні початкові школи перетворюються в семирічні трудові школи» [30, с. 31]. Своєю чергою двокласні училища трансформувалися в семирічні трудові школи.

Знакова подія в освітньому житті радянської України відбулася влітку 1922 р. У Харкові проходила третя Всеукраїнська нарада з питань освіти. На ній учасники систематизували накопичений досвід республіки у проведенні освітньої реформи. Її проміжні результати були зафіксовані в «Кодексі законів про народну освіту в УСРР», затвердженому ВУЦВК 22 листопада 1922 р. Базовий документ містив основи освітньої політики радянського уряду. Завдання Народного комісаріату освіти УСРР, визначене нормативним документом, полягало у навчанні та вихованні молоді. Метою цього процесу було розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток робітничо-селянської самосвідомості, створення нового покоління молодих людей з колективною психологією і обов'язково з матеріалістичним світоглядом [57, с. 19].

Також в нормативному документі визначалися структура і завдання органів народної освіти. Вони повинні були стати знаряддям диктатури пролетаріату в справі знищення класового суспільства та будівництва нового, в якому вагомий вплив на непролетарські та напівпролетарські верстви трудящих мав би здійснювати робітничий клас. Кодексом також передбачалося узгодження всіх можливих заходів з навчання та виховання дітей та дорослого населення з базовими завданнями соціалістичної революції. Ці останні мали бути пов'язаними з народним господарством і загалом державним будівництвом радянських республік.

В основу діяльності закладів освіти, констатувалося у «Кодексі законів про народну освіту в УСРР», необхідно покласти: а) трудовий процес як фундамент виховання і знання; б) різноманітність життєвих потреб як мету виховного процесу; в) практику, спрямовану не лише на пояснення світу, а й

на його зміну. Всі знання повинні були стати засобом здійснення завдань і цілей радянської влади.

«Кодекс законів про народну освіту в УСРР» закріпив право людей різних національностей, які проживали на території УСРР, здійснювати навчання і виховання їхньою рідною мовою. Всі навчальні заклади оголошувалися державними; всі відмінності в освіті, що ґрунтувалися на різниці в статі, національності та матеріальному становищі учнів, скасовувалися; забезпечувалася безкоштовна, доступна, обов'язкова освіта, яка гарантувалася для всіх дітей та молоді не лише у загальноосвітній, а й у середній і вищій школах [60, с. 54-55].

У 1920-ті рр. в Україні завдяки активній позиції урядовців та співробітників Наркомосу швидкими темпами формувалася мережа трудових шкіл. У цьому була нагальна потреба. У 1920-му р. в УСРР нараховувалося понад трьох мільйонів дітей шкільного віку, а в закладах освіти навчалось лише близько двох мільйонів. Проте завдяки економічній кризі і бідності місцевих бюджетів кількість трудових шкіл зменшувалася. У 1923-1924 н. р. лише 43,1% дітей України віком від 8 до 12 років були школярами. Ще гіршою була ситуація із залученням до школи дітей старшого віку, їх навчалось всього 4,2% [45, с. 171].

Свідченням того, що держава не могла повністю фінансувати свої освітні програми було те, що до складу державних засобів, згідно декрету РНК УСРР від 31 травня 1921 р. «Про постачання харчуванням і предметами широкого споживання шкільно-виховних закладів», входила лише вартість продовольства, відпущеного на заклади соціального виховання. Водночас у примітці зазначалося, що за браком ресурсів це постачання проводиться в загальному порядку з робітничим населенням. В сільській місцевості з державних фондів постачалися лише дитячі будинки [29, с. 38].

Важка економічна ситуація призвела невдовзі до ще складніших процесів. Постановою ВУЦВК від 16 серпня 1922 р. фінансування закладів освіти практично знімалося з державного бюджету та передавалося на

місцеві бюджети. Також на місцеві органи влади покладалося завдання фінансування освітніх програм. При цьому вони могли залучати до справи сільськогосподарські товариства, виробничі структури, різні майстерні, фабрики та заводи. У сільській місцевості масово запроваджувалась паливна, ремонтна та будівельна повинності.

У наступні роки ситуація у цій сфері особливо не змінилася. В постанові ВУЦВК від 7 березня 1923 р. «Про зміну постанови про місцевий бюджет» констатовалося про зобов'язання місцевих бюджетів взяти на себе видатки з фінансування усіх статей з утримання закладів освіти. Це стосувалося утримання приміщень, їхнього опалення, освітлення, придбання необхідного обладнання, виплати фінансової винагороди педагогічному та технічному персоналу освітніх закладів соціального виховання [57, с. 21].

Процес масової передачі закладів освіти на місцеві бюджети розпочався з серпня 1922 р. На початку 1923 р. за Головносоцвухом рахувалося тільки 65 освітніх закладів цього типу, які використовувалися для проведення дослідних робіт.

Проте місцеві бюджети також потерпали від скудності фінансових надходжень. Через цей факт шкільна мережа постійно скорочувалася. Непросту ситуацію ілюструють численні листи місцевих представників про матеріальний стан закладів соціального виховання. В одному з них, що надійшов до освітнього відомства з Подільської губернії, зокрема, констатовалося, що місцеві кошти в змозі задовольнити лише 30 відсотків освітніх потреб.

На проблемі скрутного становища освітньої галузі наголошував Народний комісар освіти О. Шумський у виступі на третій сесії ВУЦВК, що відбувалася 9 жовтня 1924 р. На думку наркома, воно полягало в тому, що на місцях з метою економії коштів органи влади проводили «жорстку концентрацію шкіл», внаслідок чого доводилося закривати семирічні та чотирирічні школи. Залишались функціонувати переважно трирічні освітні заклади [57, с. 22].

Якщо за іншими статтями видатків можна було чекати кращих часів, то заробітну плату вчителям необхідно було виплачувати. В протилежному разі влини масово залишали місце роботи. Проблема настільки набула актуальності, що стала однією з найбільш обговорюваних на шпальтах центральних та місцевих газет.

За таких непростих умов Народний комісар освіти УСРР Г. Гринько вийшов з ініціативою перед РНК УСРР з необхідністю ухвалення низки важливих рішень, що мали допомогти розв'язати найнеобхідніші проблеми для нормального функціонування освітніх закладів. На основі прийнятих нормативних документів дослідники питання систематизували основні джерела утримання закладів освіти:

- фінансування загальноосвітніх шкіл за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів;
- часткове запровадження плати за навчання;
- надходження коштів від договорів у сільській місцевості;
- наділення закладів освіти земельними ділянками;
- надання дозволу загальноосвітнім закладам права участі у ринкових відносинах;
- кошти, що надходили від патронуючих організацій;
- фінансові та матеріальні внески промислових та торговельних організацій;
- субвенції від держави (як правило, вона адресувалася на виплату заробітної плати вчителям);
- отриманий прибуток від продажу майна, що не використовувалося, від вистав, концертів, різних лотерей та інших операцій, що дозволялися радянським законодавством;
- прибуток від випуску власної продукції виробничими підрозділами, організованими навчальними закладами;
- заходи до виживання, застосовані самим вчительством (у сільській місцевості, де школи не отримували засобів до функціонування, вчителі

змушені були приймати милостиню у формі обідів у селянських родинах, або у формі індивідуальних чи групових приношень);

- кошти заможних батьків, діти яких навчалися в школах;
- пожертви приватних осіб;
- надходження коштів від суботників, місячників освіти;
- кошти від одноразового грошового збору на культурно-освітні проблеми, який встановлювався декретом ВУЦВК від 10 жовтня 1921 р.;
- кошти, отримані від здачі школярами металобрухту та утильсировини;
- допомога Народного комісаріату освіти УСРР закладам народної освіти [57, с. 23-24].

Недостатнє фінансування державним бюджетом освітніх закладів призвело, з одного боку, до скорочення їх мережі, а з іншого, до поширення нелегальних таємних приватних шкіл. «Кодекс законів про народну освіту УСРР» дозволяв функціонування приватних шкіл для тих дітей, які з поважних причин не могли відвідувати державні школи. Вони повинні були відкриватися за дозволом губнаросвіти чи Народного комісаріату освіти УСРР та утримуватися фабриками, заводами, професійними і виробничими підрозділами, приватними колективами і особами [57, с. 24]. Поряд з даними навчальними закладами функціонували і незареєстровані. Наприклад, у м. Зінькові Летичівського повіту в 1922 р. діяла школа Хедерів, в якій вивчали давньоєврейську мову [57, с. 24].

З огляду на непереборні для радянської влади економічні проблеми Народний комісаріат освіти УСРР змушений був вдатися, хоча й як тимчасовий захід, до легалізації плати за відвідування учнями школи. Усі батьки, або особи, які їх заміняли, згідно ухваленого рішення поділялися на певні категорії. Відповідно до останніх батьки могли цілковито звільнитися від плати, або встановлювалися ставки оплати за право навчання в залежності від їхніх прибутків, матеріального чи соціального стану. Треба

визнати, що така міра виявилась досить непопулярною серед населення. Як наслідок, відвідування учнями шкіл впало у рази.

Ситуація дещо змінилася після ухвалення РНК УСРР постанови «Про заходи до переведення загального навчання» від 5 серпня 1925 р. Згідно цього нормативного акта платне навчання дозволялося лише в старшому концентрі трудової школи. Однак цю норму не скрізь вдавалося виконати. На місцях були неодноразові випадки, коли батьки оплачували навчання дітей, які навчалися в молодшому концентрі. Почасти ситуація доходила до того, що за невчасну оплату за право навчання дітей виключали з школи. Це спонукало Наркомос УСРР у 1926 р. направити спеціального листа окружним інспектурам народної освіти, в якому категорично заборонялося вживати репресивні заходи за невнесення коштів за навчання [57, с. 25].

Плата за навчання, хоча й не давала особливо значних результатів і не відповідала вимогам часу, але враховуючи те, що місцевий бюджет був занадто слабкий, продовжувала існувати і в наступні роки.

Водночас основний тягар фінансового та матеріального забезпечення загальноосвітніх шкіл продовжував лежати на структурах місцевого самоврядування. В 1923 р. голова ВУЦВК Г. Петровський у своєму зверненні до селян України вказував: «...Чим менше може дати на школу держава, тим більше повинне зробити для забезпечення школи населення» [6, с. 318]. Відтак основним, а практично єдиним (якщо не зважати на кошти субвенції) джерелом існування сільських шкіл була договірна компанія. У договорах з місцевим відділом народної освіти селяни зобов'язувалися утримувати вчительський та технічний персонал школи, вчасно ремонтувати приміщення навчального закладу та шкільний реманент. Місцеве населення також відповідало за опалення та освітлення шкіл.

Слід зауважити, що переведення навчальних закладів на договірну основу проходило досить повільно. Наприклад, Подільський губернський соцвих повідомляв Головоцвих Народного комісаріату освіти, що завдання передачі загальноосвітніх шкіл та інших дитячих закладів на утримання

сільських рад в селах на Поділлі виконане лише на 40-60% [57, с. 25]. У архівних матеріалах за 1923 р. є дані про те, що в деяких волостях договори укладались добровільно, а в тих, де селянство було менш забезпеченим, там спочатку «викачували» зерно і лише потім укладали договори на утримання навчальних закладів [57, с. 26].

Однак у більшості випадків не усі умови, зафіксовані у договорах, виконувалися. Так, у звіті Подільського губернського соцвиху Головсоцвиху Народного комісаріату освіти УСРР зазначалося, що умови договору сільськими радами виконуються лише на 40-50%. При цьому селянство посилалося на нестачу у них хліба [57, с. 26]. Наразі за невиконання договірних зобов'язань місцеві органи влади почасти застосовували штрафні санкції.

Отже, договірна школа носила примусовий характер та переважно була ініційована зверху. По суті це була платна школа. Крім того, в деяких повітах примусово вводили ще й офіційно плату за навчання.

Насправді місцевій владі було досить важко самотійно утримувати шкільну мережу. Тому РНК УСРР змушена була 15 вересня 1921 р. ухвалити постанову «Про заходи до покращення постачання шкіл і інших освітніх закладів». Згідно її базових норм встановлювалося «добровільне» самообкладання сільського населення на потреби закладів соціального виховання. Самообкладалися всі види продовольства, транспортні засоби, паливо, ремонт. В документі зазначалося, що при переході на постачання на засадах добровільного самообкладання жоден з функціонуючих закладів не повинен був припинити існування. Зокрема, постановою Подільського губернського виконавчого комітету від 12 грудня 1922 р. тимчасово вводилось на 1922-23 н. р. добровільне самообкладання населення на потреби трудових шкіл в усіх місцевостях сільського типу губернії з 1 жовтня 1922 р. Для проведення добровільного самообкладання сільського населення при сільських радах створювались комісії допомоги школі. Вони скликали загальні збори селян, на яких укладався договір. Водночас виконавчим

комітетам надавалось право обкладання селян, при відмові від добровільності, примусовим шляхом, задля збереження існуючої мережі шкіл [57, с. 27].

Ще одним заходом утримання загальноосвітніх шкіл у сільській місцевості, хоча й недостатньо ефективним, було введення 10% натурального культурного податку. Приклад Подільської губернії засвідчує, що його збирали лише в деяких повітах. Так, у Гайсинському повіті на утримання сільських шкіл в 1922-23 н. р. за рахунок цього податку було зібрано 201 т 474 кг хліба. У звіті відділу народної освіти цього повіту вказувалося, що завдяки йому лише сільські вчителі отримували близько 164 кг жита на місяць [57, с. 27]. Як стверджували керівники відділів народної освіти, зібраний в окремих повітах цей натуральний податок був «занадто малим» [57, с. 27].

Важливим чинником збереження мережі освітніх закладів, на думку очільників Наркомосу УСРР, було наділення їх землею. Використання вирощених продуктів та кошти, що мали надійти від реалізації сільськогосподарської продукції, повинні допомогти в налагодженні харчування учасників освітнього процесу. Так, в «Положенні про єдину трудову школу» від 21 серпня 1920 р. стверджувалося, що кожному навчальному закладу має бути відведена земельна ділянка. В додаток до цього 13 січня 1922 р. Рада Народних Комісарів УСРР ухвалила постанову «Про наділення землею дитячих закладів соціального виховання». При цьому розмір для наділення земельної ділянки офіційно визначений не був. Як правило, в сільській місцевості загальноосвітні школи отримували від 1 до 11 га землі, а в окремих випадках розмір наділу доходив до 16 га. Для міської місцевості розмір наділу не встановлювався, але застерігалось, що при наявності реманенту потрібно орієнтуватися на норму, вказану у декреті для сіл. Приклад Подільської губернії засвідчує, що станом на травень 1922 р. на кожен школу в середньому припадало по 6,5 га землі [57, с. 28].

Втім, і на цьому шляху виникали певні труднощі. Зокрема, Подільський губернський земельний відділ вимагав від губернського відділу народної освіти сплатити за кожну семирічну школу, яка отримала 11 га землі 2500 карб., за кожну чотирирічну школу і дитячий будинок, які наділялися по 5,5 га землі – 1500 карб. Це суперечило нормам інструкції від 15 березня 1922 р., що була видана в додаток до постанови РНК УСРР «Про наділення землею дитячих закладів соціального виховання», в якій роз'яснювалося, що земля освітнім закладам надавалася безкоштовно.

Також непоодинокими були випадки, коли земля закладів освіти місцевими виконавчими комітетами здавалася в оренду. При цьому кошти так само надходили на рахунки місцевим виконкомам, а не закладам освіти. Ця ідея планувалась на тривалу перспективу, оскільки знайшла своє законодавче закріплення в «Кодексі законів про народну освіту УСРР». Документом встановлювались мінімальні норми наділів освітніх закладів землею, визначався порядок наділу, а також регламентувалося, що ці земельні ділянки мали бути розташованими неподалік від самих загальноосвітніх шкіл.

В питанні наділенні землею школи користувалися пільгами. Останні були чітко прописані в нормативних документах. Так, постановою ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. визначалося, що земельні ділянки закладів освіти звільняються від оподаткування, якщо вони оброблялися працею учнів та вчителів. Втім, в окремих випадках на Поділлі траплялося так, що шкільні землі все ж таки обкладалися загальногромадським податком, а за невиконання цього завдання вчителі притягувалися до відповідальності.

Звісно, велике значення для подолання кризи загальноосвітньої школи в тих нелегких повоєнних умовах і для її подальшого існування мав розвиток виробничої діяльності закладу. Серед позитивних її результатів варто виділити: «1) матеріальне забезпечення співучасників продукції та 2) створення товарового фонду, що має завданням збільшення обігових засобів шкільного закладу та підтримання його шкільного життя». Проте, на

думку дослідника проблеми Г. Васьковича власне праця сприяла «закріпаченню дітей у шкільних комплексах з навантаженням 30 практичних завдань» [12, с. 161]. Насправді передусім силами школярів оброблялися шкільні земельні ділянки. Про це, зокрема, йшлося у звіті Ямпільського повітового відділу народної освіти за 1922 р. [57, с. 30].

Водночас слід відмітити і позитивні моменти у цій справі. По-перше, діти в такий спосіб набували практичних навичок, їм прищеплювалась любов і повага до праці. По-друге, користуючись пільгами оподаткування шкільні бюджети мали можливість суттєво наповнюватися чи натуральними продуктами, чи коштами від їхнього продажу.

Сільськогосподарську виробничу діяльність освітніх закладів стало підтримувати на загальнодержавному рівні. Про це свідчить одне з базових положень у «Кодексі законів про народну освіту УСРР»: «Всі польові, садибні й городні господарства шкільних закладів, що обробляються власною працею вчителів та учнів, звільняються від стягнення продподатку». Від так званого «промислового податку» були також звільнені всі підприємства «продукційного характеру, технічні, сільськогосподарські та інші, що експлуатуються культурно-освітніми, навчально-виховними закладами». Слід наголосити, що аналогічних податкових пільг не мала у цей період жодна інша галузь господарського комплексу УСРР [45, с. 154].

Натомість у містах з метою утримання закладів освіти масово практикувалася практика залучення додаткових коштів. Зокрема, на підставі постанови Ради Народних Комісарів УСРР від 15 вересня 1921 р. дитячі заклади почали прикріплювати до організацій. У спеціальній інструкції з цього питання зазначалося, що «на підприємства, професійні спілки, виробничі колективи на умові добровільної угоди з місцевими відділами освіти покладається забезпечення закладів освіти приміщеннями, опаленням, освітленням і необхідним ремонтом». Крім того, встановлювалося натуральне постачання працівників освітньої сфери в доповнення до постачання їх державою. При цьому наголошувалося, що засоби, які

відпускаються підприємством на утримання культурно-освітніх закладів, повинні дорівнювати 10 відсоткам від суми заробітної плати по даному підприємству [57, с. 32].

Іншим документом, а власне декретом Ради Народних Комісарів УСРР від 14 жовтня 1921 р. над закладами освіти встановлювався патронат господарських та профспілкових органів. Переважно значні суми загальноосвітнім школам виділяли профспілки [40, с. 73].

Питання матеріального забезпечення шкіл перебували в центрі уваги партійних органів республіки. Так, у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 7 березня 1922 р. вказувалося на необхідність організації шефства над школами промислових підприємств та організацій, а також профспілкових структур [85, с. 19]. Шефство здійснювалося на підставі договорів промислових організацій із закладами народної освіти. У них, як правило, фіксувалися умови, за якими місцеві відділи народної освіти зобов'язувалися забезпечити школу кваліфікованими педагогами, а підприємства брали на себе зобов'язання утримувати за свій рахунок певну кількість учителів або весь педагогічний персонал, а також виконувати інші роботи з забезпечення функціонування закладів освіти, приміром проводити ремонтні роботи.

У березні 1922 р. Рада Народних Комісарів ухвалила тимчасове положення, за яким освітні заклади також утримувалися за рахунок коштів промислових підприємств, сплачених на культурно-освітню роботу. У зв'язку з цим в «Кодексі» передбачалося «для збільшення державних засобів, що асигнуються на забезпечення культурно-освітніх закладів задля робітників і службовців (та їхніх дітей) промислових та торговельних підприємств, з останніх незалежно від їх приналежності – чи то вони належать державі, чи громадським організаціям, чи приватним особам, встановлюються спеціальні внески розміром від 5-10 відсотків від суми заробітної плати, що по даному підприємству виплачується».

Запровадження такої новації давало закладам освіти додаткові кошти «на забезпечення належними приміщеннями, освітленням, паливом», а також

для «ремонту культурних закладів, що обслуговують пролетаріат промислових та торговельних закладів» [57, с. 35].

До справи утримання загальноосвітніх шкіл держава намагалася залучити й батьківські кошти. У спеціальному циркулярі до всіх губернських відділів народної освіти від 20 березня 1922 р. Напродний комісаріат освіти УСРР рекомендував сприяти розвитку як патронату підприємств, так і активно залучати батьківські кошти, особливо у тих випадках, коли освітні заклади залишалися без відповідного фінансування.

З метою акумуляції всіх фінансових ресурсів, РНК УСРР 30 березня 1923 р. ухвалила постанову «Про створення при навчальних закладах спеціального грошового фонду». Кошти з цього фонду повинні були витрачатися на обладнання шкільних приміщень, утримання позаштатного педагогічного та технічного персоналу, проводитись видатки на інші господарсько-операційні потреби.

Збереженню мережі та матеріальному забезпеченні загальноосвітніх шкіл сприяли також виробничі підприємства, організовані безпосередньо навчальними закладами. Зокрема, в Купільській школі Проскурівського округу Подільської губернії, наприклад, при єврейській семирічній школі були організовані столярна та швейні майстерні [57, с. 36].

Одним із вирішальних факторів розвитку народної освіти була активність громадськості радянської України у створенні сприятливих умов для роботи шкіл. Одним з її проявів було проведення «суботників, тижневиків, місячників допомоги школі». Влітку 1921 р. в Україні були проведені масові тижні допомоги школі.

Після подолання економічної кризи в країні почала зростати мережа загальноосвітніх шкіл. Пожвавлення діяльності освітніх органів, мобілізація громадської думки навколо розвитку загальноосвітньої школи призвели до того, що 1924 р. став роком підготовки введення загального навчання. З 1923 р. по 1926 р. асигнування на освіту зросли майже в 7 разів [84, с. 10]. Необхідно зазначити, що в справі загального навчання 1924-25 н. р. був

найнижчою кульмінаційною точкою і лише наступний рік став точкою підйому [45, с. 177].

Таким чином, пошук моделі функціонування освітньої галузі в Україні і на Поділлі, зокрема, відбувався у досить непростих умовах. Завершення національно-визвольних змагань у основній своїй фазі не призвело до замирення на місцевому ґрунті. Вагомою причиною цього виступала реалізація більшовицької економічної політики більшовиків, що призвела до гострої економічної кризи та значною мірою спровокувала голод 1921-1922 рр. Ці процеси мали безпосередній вплив на становище освіти та виступали детермінантами розробки освітніх стратегій, в основі яких лежала ідея ранньої професійної спрямованості. Ці рішення отримали підтримку всеукраїнських фахових зібрань і реалізовувалися впродовж усіх 1920-х рр. Попри допущені помилки та існування директивно-наказової політики, становлення та розвиток загальноосвітньої школи відбувався на основі чітких бачень перспектив розвитку галузі. Починаючи з 1930-го р. цей процес зазнав суттєвих змін, оскільки органами державної влади був взятий курс на уніфікацію освітньої системи за зразком Російської Федерації.

1.2. Заклади освіти Поділля в українізаційних процесах

Однією з суттєвих рис радянської національної політики, яка реалізовувалася впродовж 1920-х рр. виступала політика «коренізації», яка в національному вимірі відома як політика «українізації». Аби мати можливість нейтралізувати, або бодай пом'якшити, негативний вплив від створення СРСР та внести розкольніцькі елементи в середовище української еміграції радянське керівництво вирішило залучити до справи розбудови радянської держави представників національних етнічних груп. Політика українізації мала охоплювати усі сфери державного життя, зокрема освітню галузь.

У даному підрозділі ми простежимо процес практичної реалізації політики українізації у сфері освіти, зокрема механізми узasadнення нових підходів на рівні загальноосвітньої школи.

Слід наголосити, що якісно новий етап у впровадженні української мови у всі сфери національного життя розпочався в добу Української революції 1917–1921 рр. Вона була позначена масовим переведенням початкової школи на рідну мову викладання, випуском навчальних підручників українською мовою, відкриттям численних курсів для підготовки нових кадрів [2].

Певною вершиною у реалізації освітньої національної політики на цьому етапі розвитку стало відкриття 22 жовтня 1918 р. Кам'янець-Подільського державного українського університету, який готував фахівців для різних галузей державного життя [25].

Усвідомлюючи факт важливості української мови для вкорінення на місцевому ґрунті, про що свідчили дві попередні невдалі спроби, більшовики уже на початку 1920 р. спробували продемонструвати свою прихильність до національної проблематики. Зокрема, 21 лютого ВУЦВК видав постанову «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоросійською», а 21 вересня 1920 р. РНК УСРР схвалила декрет «Про введення української мови в школах і радянських установах». Цим нормативним документом Народний комісаріат освіти зобов'язувався запровадити обов'язкове вивчення української мови в усіх освітніх закладах з неукраїнською мовою викладання [42, с. 71].

Практична реалізація цього завдання наштовхувалася на перепони. По-перше, українське місто залишалось переважно російськомовним, і відповідно викладання у школах провадилось переважно російською [84, с. 13]. По-друге, переведення шкіл на українську мову зустрічало спротив серед багатьох представників партійно-радянського керівництва. У цьому процесі вони вбачали серйозну поступку «українському націоналізму». Найбільш виразно дана тенденція проявилася у розробці секретарем ЦК КП(б)У

Д. Лебідем теорії «боротьби двох культур», за якою українська мова мала органічно «влитися» до російської [72, с. 57].

Втім, VII партійна конференція більшовиків України, що відбулася у 1923 р., засудила теорію «боротьби двох культур» [85, с. 36], а XII з'їзд РКП(б) сформулював нові завдання в національному питанні. У спеціальній резолюції партійний форум схвалив принцип коренізації, засудивши при цьому російський великодержавний шовінізм [53, с. 29].

Услід за цим РНК УСРР декретом від 27 липня 1923 р. «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх закладів» українізаційний процес офіційно визнано державною політикою. Однак, запроваджуючи викладання українською мовою, документ регламентував як обов'язкову норму викладання в усіх навчальних закладах російської мови [42, с. 239-240].

Наступним якісним кроком на шляху українізації стало спільне рішення ВУЦВК та РНК УСРР від 1 серпня 1923 р., зафіксоване декретом «Про заходи по забезпеченню рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови». У документі підтверджувалася конституційна рівноправність мов усіх національностей, які населяли територію України і визначалася потреба у терміновій розробці заходів, спрямованих на розвиток української мови [6, с. 321].

Відповідно до запроваджених у 1923–1924 рр. законодавчих актів з питань освіти, передбачалось привести систему освіти в УСРР у відповідність з національним складом населення. Враховуючи те, що в цей період українці становили 80% населення УСРР, і лише приблизно 20% складали представники інших національностей, у тому числі й росіяни – то мовою освіти мала стати українська. Компактним групам національних меншин гарантувалася освіта рідною мовою [57, с. 37].

Попри ухвалення низки документів, які визначали актуальність вирішення українізаційних завдань, процес розгортався досить непросто. Так, Президія ВУЦВК відмічала 30 листопада 1923 р. низьку активність у

проведенні українізації. Ці висновки базувалися на звітах з місць. Факт шкільництва також яскраво демонстрував наявність проблеми. За умови, що станом на жовтень 1923 р. українці становили 72,5% населення України, українською школою було охоплено лише 61,3% дітей. Загалом, середній відсоток національних навчальних закладів у всій Україні був нижчим за відсоток українського населення на 11,2% [69, с. 38].

Ситуація з шкільництвом у Подільській губернії виглядала з позитивною динамікою. Відсоток українського населення тут становив 81,6%, а українських шкіл діяло 89,6%. Однак ситуація на сході та півдні України була відмінною та не такою райдужною [69, с. 39]. Особливо складно процес просувався у містах на Донеччині. Сільська місцевість характеризувалася дещо кращою динамікою. На IV сесії ВУЦВК у 1926 р. нарком освіти О. Шумський, доповідаючи про збільшення кількості національних шкіл, якими було охоплено 74% дітей віком від 8 до 15 років, відзначив, що російських дітей було охоплено школою на 49,8%, українських лише 36,9% [82, с. 2].

При характеристиці даних українізації загальноосвітніх шкіл, наголошує дослідниця питання А. Ніколіна, потрібно обов'язково враховувати факт фальсифікації і перебільшення цих показників. Про те, що дані не відповідали дійсності і перебільшувалися, було відомо навіть Головсоцвиху. Так, були піддані критиці, як такі, що не відповідають дійсності, статистичні дані за 1923 р. В них, зокрема, наводилась кількість українських шкіл, яка складала 11057 тис. від загальної кількості 17110, тобто приблизно 64%. Наприклад, згідно цих даних у Донбасі діяло 50 українських шкіл, а в дійсності їх було не більше 10. Тому Головсоцвих підкреслював, що на кінець 1922-23 н. р. в республіці україномовних шкіл функціонувало біля 60%, хоча кількість українського населення складала 19048000 або 72,5% від загальної кількості населення республіки. Таким чином, значна кількість дітей навчалася російською мовою і причинами

цього були вагання місцевих відділів освіти, відсутність чи недостатня кількість навчальної літератури українською мовою [57, с. 39-40].

Серед причин, що стали на перешкоді українізації шкіл, варто виділити стихійність процесу та відсутність на початковому етапі керівного органу. Давалася взнаки також відсутність достатньої кількості кваліфікованих педагогічних кадрів. Вчителі шкіл здебільшого знали мову лише на побутовому рівні [55, с. 42].

Вагомо на процесі українізації шкіл позначався факт нестачі підручників національними мовами. Держвидав України збільшив випуск підручників для українських шкіл лише з 1924 р., але їх все одно не вистачало.

Однією з причин дефіциту підручників українською мовою було упереджене ставлення до авторів з боку владних структур. У всіх них безпідставно вбачали «безпартійних вчителів і науковців, які працювали в роки громадянської війни на користь націоналістичної влади Центральної Ради, Директорії» [57, с. 43].

Уповільнювало поширення українізації загальноосвітньої школи і небажання деяких партійних керівників як місцевого, так і республіканського рівня переходити на ведення діловодства українською мовою. Численними були висловлювання такого характеру: «Чому вчителі вимагають від нас української мови – в партії ж все провадиться російською мовою. Ви, як бувші петлюрівці, хочете працювати українською мовою», або «Ну, що ж, вони дали українську мову в школу, аби заспокоїти інтелігенцію, даліше-ж її немає» [61, с. 79]. Тому першочерговим завданням була українізація державного і партійного апарату, що повинно було стати прикладом для інших закладів.

Успіхи в справі українізації підвів X з'їзд КП(б)У, який констатував, що процес українізації вже в 1925 р. підходив до свого «логічного завершення», так як відсоток українських шкіл наближався до відсотку українців серед населення УСРР. Статистичні дані про темпи українізації

загальноосвітніх шкіл за 1922-1925 рр. засвідчують зростання кількості українських шкіл в країні. Проте це ще не означало завершення проголошеної кампанії. Дані свідчать, що ще велика кількість дітей, рідною мовою яких була українська, навчалися у школах з іншою мовою, переважно російською. Про співвідношення рідної української мови учнів до мови навчання в школах у 1926 р. свідчать наступні дані. Так, відсоток учнів, що навчалися українською мовою, складав 68%, а відсоток їх з відповідно рідною мовою – 78,3%. Таке становище зберігалось і у наступні роки.

Однак процес мав ефективне продовження. Державні органи влади приймали заходи по розширенню мережі українських шкіл як невід'ємної частини процесу українізації. Всесоюзний шкільний перепис, який проходив 15 грудня 1927 р., вказував на те, що ці заходи мали позитивну динаміку. Так, за його даними 79,3% від загальної кількості учнів вже навчалися українською мовою [31, с. 133].

Взагалі в 1927 р. 94% українських дітей були зараховані до україномовних шкіл, а в кульмінаційний для українізації 1929 р. понад 80% загальноосвітніх шкіл вели навчання рідною мовою, а кількість учнів, які навчалися рідною мовою досягла 97,2%.

За даними Б. Кравченка, в 1927 р. 82% шкіл було українізовано, а 76% загальної кількості учнів УСРР відвідували україномовні школи. Зокрема, у містах функціонували 49% шкіл з українською мовою навчання, які охоплювали 42% міських учнів [38, с. 120]. Вищенаведені дані свідчили про великі досягнення.

Таким чином, корінна нація УСРР на 1930 р. майже повністю була забезпечена рідною школою. Відсоток же учнів української національності, що навчалися рідною мовою у 1929-30 н. р., складав 97,4%. Отже, на 1930 р. лише 2,6% українців навчалися у школах з іншою викладовою мовою.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА НА ПОДІЛЛІ В КОНТЕКСТІ ІІ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

2.1. Становлення матеріальної бази та бюджетне фінансування закладів освіти

Радянська влада у своїх деклараціях наголошувала на всебічній підтримці розвитку освіти, що мало проявлятися передусім на забезпеченні матеріальної бази шкіл. Проте зміст і функціонування загальноосвітніх навчальних закладів визначалися конкретними умовами суспільно-політичного та соціально-економічного життя 1920-х рр.

За роки революційних потрясінь, громадянського протистояння, військових зіткнень, тривалої присутності на Поділлі іноземних військ владним органам важко було виконувати задекларовані зобов'язання. Початок 1920-х рр. характеризувався господарською розрухою, голодом, інфляційними процесами, високим рівнем безпритульності серед дитячого населення. Ці прояви життя передусім турбували владу, а тому матеріально-технічне та фінансове забезпечення загальноосвітніх шкіл не входило до переліку пріоритетних. Крім того, на порядку денному гостро стояли питання щодо подолання політичної кризи, пов'язаної з реалізацією політики «військового комунізму».

За таких умов заклади освіти переважно залишалися наодинці зі своїми проблемами. На Поділлі багато шкіл було зайнято військовими та іншими органами. Як зізнався А. Луначарський «... це був час, коли школа голодувала, кричала й коли ми, сидячи у Наркомосі, були безсилим свідками розвалу» [47, с. 137].

Виходом із цієї непростої ситуації стало залучення до вирішення питань соціального виховання дітей та створення для них належних умов громадських інституцій. З 1 по 15 серпня 1922 р. в радянській Україні було

оголошено «Двотижневик освіти», під час якого була зроблена спроба масового залучення громадськості до проведення ремонтних робіт в загальноосвітніх школах.

Відповідні документи ухвалювалися в державі на найвищому рівні. Так, 1 березня 1923 р. ВУЦВК публічно звернувся до українського селянства допомогти радянській владі «піднести на належний рівень справу народної освіти» [57, с. 95]. А за день, у черговому зверненні, адресованому органам державної влади, громадським організаціям та трудящим республіки, прохалося надати матеріальну та інші види допомог школам і вчителю.

Дослідники питання з'ясували, що такі акти публічної волі не були випадковими. Багато репрезентантів радянської влади виступало проти збільшення асигнувань на освіту, вважаючи більш нагальним вирішення проблем відбудови об'єктів народного господарства. Отже, освітнім діячам почати доводилося зустрічати «жахливу недооцінку культурного фронту» [50, с. 26-29].

Долаючи кризові явища та просуваючись у справі відбудови промисловості та сільського господарства, влада таки поступово збільшувала фінансування на капітальний та поточний ремонт закладів освіти, на забезпечення учнів підручниками та різним навчальним приладдям. Вагому допомогу у цій справі органам управління освітою надавали профспілкові організації. З цією метою був створений спеціальний «Комітет господарського сприяння школам», який взяв під свою матеріальну опіку чимало шкіл.

Поступово фінансування на освіту зростали. Наприклад, якщо у 1922-23 н. р. на народну освіту було спрямовано майже 15 мільйонів карб., то у 1925-26 н. р. – уже понад 88 млн., а в 1926-27 н. р. – понад 111 мільйонів карб. [68, с. 116]. Дослідники зауважують, що переважна сума асигнувань спрямовувалася на масову трудову школу.

Проте цих асигнувань все ж таки не вистачало, щоб покрити витрати утримання шкільної мережі. Тому як вихід із ситуації, з метою більшого

охоплення дітей школою проводилося скорочення частини четвертих та п'ятих класів, а також шкіл другого концентру. У місцях, де не було шкіл, відкривалися трирічні навчальні заклади. Зрозуміло, що усі ці заходи були вимушеними та приймалися як тимчасова міра.

Попри економічну кризу та загалом важке економічне становище держави, радянською владою робилися спроби у провадженні нового будівництва загальноосвітніх шкіл. У нормативних документах ВУЦВК та Ради Народних Комісарів УСРР вказувалося на пріоритетності завдання шкільного будівництва, наголошувалося, що від його успішного розв'язання значною мірою залежало охоплення дітей шкільним навчанням.

Аби запровадити загальне навчання, і відповідно виконати доведені рознарядки, окремі класи загальноосвітніх шкіл довелося відкривати у приватних будинках.

Зі зростанням економіки збільшувалися витрати на освітню галузь як з державного, так і місцевого бюджетів. Цей фактор сприяв більшому розгортанню будівельних робіт. Незважаючи на збільшення державного асигнування, основний тягар утримання загальноосвітніх шкіл продовжували нести місцеві бюджети.

У державі фіксувалося чимало порушень бюджетних асигнувань при проведенні шкільного будівництва. Зокрема, у Волочиському прикордонному районі з дотацій попереднього року на будівництво замість концентрованого використання їх застосовувався розпоршений метод фінансування численних об'єктів. При цьому 2,5 тисячі карбованців було витрачено на купівлю будинку не за призначенням [57, с. 97]. Ці факти мали місце і у інших районах. Зокрема, в прикордонному Чемеровецькому районі було витрачено не за призначенням 41 тисячу карб., а в Юринецькому – 5 тисяч карбованців [57, с. 97].

Вагомо шкільне будівництво потерпало від відсутності розроблених типових проєктів. Також давалася взнаки й відсутність належного контролю за якістю. Непоодинокими були випадки будівництва приміщень

неприпустимої для школи конструкції. Наприклад, у Лозівській загальноосвітній школі Проскурівського району в одному і тому ж приміщенні зі школою будувалися крамниця і кінозал. А в с. Стуфчинці цього ж району крокви були зроблені за такою конструкцією, що існувала реальна загроза руйнування будівлі.

З огляду на ці реалії, Народний комісаріат освіти УСРР та Держплан у 1925 р. розробили єдині норми в справі будівництва закладів освіти та продумали механізм контролю за ним. За державні кошти був навіть виданий альбом проєктів типових шкільних будинків соціального виховання. При цьому враховувалися місцеві природні умови кожного регіону України.

Попри вжиті органами державної влади заходи, процес із розвитком шкільного будівництва рухався досить повільно. Основна причина цього явища вбачалася у поганому налагодженню постачання необхідними будівельними матеріалами. Відтак програмні показники з будівельних робіт дуже часто не виконувалися [57, с. 98].

Як свідчили документи Народного комісаріату освіти УСРР, для здійснення загального обов'язкового початкового навчання (1930 р.) необхідно було забезпечити приміщеннями 11200 комплектів I-го концентру, але в місцевих бюджетах 1929-30 н. р. для вирішення цього питання не передбачалося виділення коштів. Навіть ті 7700 нових комплектів, які пропонувалося відкрити в 1930 р., не забезпечувалися спеціальними приміщеннями. З метою виконання програми школи відкривалися в колишніх «куркульських» будівлях, в орендованих селянських будинках, в приміщеннях колективних сільськогосподарських господарств, радгоспів, які взагалі не були укомплектовані шкільними меблями, а також в старих шкільних будинках, де навчання проводилося в другу зміну [57, с. 99].

«Буває так, – вказував представник Шепетівської округи, – що на одному кінці стола обідає сім'я селянина, а на другому учитель працює з учнями» [57, с. 99].

Документи досліджуваної доби свідчать, що ремонтні роботи шкільних приміщень проводилися також за участі місцевого населення. Багато шкіл не ремонтувалися ще з часів Першої світової війни. Про це йшлося у доповіді про діяльність Жмеринського відділу народної освіти. В цьому регіоні заклади освіти потребували капітального ремонту, а деякі з них просто знаходилися в стані руйнації.

У багатьох випадках ремонт шкільних приміщень ініціювали місцеві органи влади. Так, у зверненні Вінницького повітового відділу народної освіти від 22 липня 1920 р. до голів сільських рад Калинівської волості наголошувалося на необхідності негайного вжиття заходів для ремонту та забезпечення шкіл паливом. Пропонувалося цю проблему обговорити на загальних зібраннях селян, виробити пропозиції щодо внесення коштів на допомогу в цій справі. Аналогічне завдання отримали від Подільського губернського відділу народної освіти усі волосні виконавчі комітети та волосні учительські спілки Вінницького повіту.

Щоправда, слід визнати, що кошти на шкільні потреби поступали з місць із значним запізненням. Наприклад, у Будянській школі на Поділлі належний по колективному договору хліб селяни зібрали невчасно, і відповідно кошти на ремонт надійшли із суттєвим запізненням. Внаслідок цього навчальний процес розпочався в школі лише 19 жовтня 1923 р.

У телеграмі Народного комісаріату освіти УСРР до всіх губернських відділів народної освіти від 13 квітня 1921 р. для якнайшвидшого проведення ремонту шкільних будинків передбачалося надати кредити до 100 тисяч карбованців [57, с. 100].

Сукупно усі ці заходи дали певні результати. Так, у Волочиському районі Подільської губернії на 1 жовтня 1923 р. всі загальноосвітні школи були відремонтовані на 70-80%. Ремонт проводився переважно силами селян, згідно колективних договорів [57, с. 100]. У цьому ж районі кожною школою оброблялося 5,5 га землі, відведеної окружним земельним управлінням [57,

с. 100]. Весь прибуток від урожаю йшов на ремонтні роботи та на утримання закладів освіти.

Вагому підтримку для розвитку навчальних господарств при загальноосвітніх школах надала постанова ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. За нею школи звільнялися від оподаткування земельних і садових ділянок, якщо останні оброблялися особисто учасниками навчального процесу [57, с. 100]. Проте були непоодинокі випадки, коли ремонт приміщення школи неможливо було виконати за рахунок урожаю зі шкільних земель, оскільки посухою був знищений весь урожай, а місцевий бюджет в зв'язку з дефіцитністю не відпускав на ці потреби коштів.

Наприкінці 1920-х рр. посилилася робота з підготовки шкіл до навчального процесу. Народний комісаріат освіти УСРР за рахунок дотації вперше почав відпускати відповідні кошти. Зокрема, Могилів-Подільський округ, наприклад, в 1926-27 н. р. отримав на цю справу 125 тисяч карбованців. В 1927-28 н. р. на шкільне будівництво було відпущено 85 тисяч карбованців, на які передбачалось збудувати три школи. Крім того, на справу шкільного будівництва спрямовувалися кошти, зібрані по самообкладанню в цьому окрузі у сумі 201 тисячі карбованців.

Наприкінці 1920-х рр. також приймалися заходи по збільшенню капітальних вкладень на освітні потреби. Згідно з рішеннями II сесії ВУЦВК, яка проходила в листопаді 1929 р., вони зросли у 1929-30 н. р. на 71%, мережа шкіл розширилась на 115%, шкіл лікнепу – на 95,3% тощо. З 1926 по 1929 рр. в Українській РСР було додатково створено понад три тисячі шкіл, кількість учителів збільшилась у півтора рази [75, с. 146].

Велике значення для ліквідації нестачі шкільних приміщень мали постанови союзного і республіканського урядів про виселення сторонніх осіб зі шкільних приміщень. Проте обласні виконавчі комітети, міські ради та районні виконавчі комітети не забезпечували вчасне виконання цих директивних постанов. Про це свідчить листування губернських відділів

народної освіти з Народним комісаріатом освіти УСРР, завідуючих шкіл з губернськими відділами народної освіти [57, с. 101].

Проблему тісноти у школах до певної міри вдалося подолати шляхом організації навчального процесу у дві зміни. В такий спосіб досягався ще один стандарт, пов'язаний з щільністю заповнення класних кімнат. Переповненість у класі дітей, неприпустимі санітарні умови почасти призводили до спалаху епідемій хвороб, внаслідок чого навчання в школі доводилось проводити з перервами. Для подолання проблеми захворюваності учнів у 1922 р. вперше було запроваджено медичне обслуговування шкіл. У міській місцевості на Поділлі медичні пункти були відкриті у більш як 60% навчальних закладів, а в сільській місцевості – понад 23%.

З урахуванням того факту, що більшість дітей проживала в сільській місцевості стає зрозумілим, що у більшості шкіл відповідного санітарного контролю налагоджено не було. Так, у доповідній записці інспектора по польроботі завідуючому Подільським губернським відділом народної освіти від 31 березня 1925 р. зазначалося, що загальноосвітні школи, судячи по 2-х округах, лише на 25% відповідають своєму призначенню, інші ж на 75% не пристосовані для навчання [57, с. 101]. Здебільшого сільськими школами були невеликі і невисокі, вкриті соломною будинки у дві-три кімнати, з малими вікнами та земляною долівкою. З усієї кількості приміщень 33% мали лише по одній шкільній кімнаті, дві – 25%, три – 13% і лише 9% мали чотири і більше кімнат [68, с. 37]. Більшість шкіл були збудовані ще в дореволюційний період.

В осінньо-зимовий період через відсутність палива у загальноосвітніх школах не дотримувався потрібний температурний режим. Для вирішення цього питання Рада народних комісарів УСРР 15 вересня 1921 р. встановила паливну повинність місцевого населення.

Повідомлення про потреби загальноосвітніх шкіл в опаленні надходили звідусіль [64, с. 253]. У пошуках виходу з непростой ситуації місцеві органи влади вдавалися до суттєвої економії, в деяких навчальних закладах навчання

провадилося з 2-3 групами в одній кімнаті. Звісна річ, це негативно впливало на хід навчального процесу [57, с. 103]. Деякі школи взагалі зачинялися взимку через відсутність палива. В окремих загальноосвітніх школах через цю проблему навчання навіть не розпочиналося [57, с. 103]. Як один із можливих виходів з цієї ситуації полягав у тому, що селяни вирубували колишні поміщицькі парки, лісопосадки з метою опалення шкільних приміщень. Освітлення шкіл взагалі не передбачалось кошторисом. При потребі вчителі приносили свій гас або вводилось самообкладання населення на освітлення.

Сутнісно позначався на організації навчально-виховного процесу факт відсутності у шкіл необхідного навчально-виробничого матеріалу. Почасти не вистачало найнеобхіднішого: шкільних парт, столів, стільців, різного наочного приладдя. Ще категоричніше стояло питання з відсутністю меблів. Наприклад, у с. Кривочинці Волочиського прикордонного району 11 парт припадало на 6 комплектів [57, с. 104].

Щоправда, не рідкими були випадки, коли кошти, які направлялися державою на покращення матеріальної бази шкіл використовувалися не за призначенням. 16 липня 1926 р. ухвалила постанову, згідно з якою категорично заборонялося використовувати спеціальні засоби не за прямим призначенням. Порушення цих норм мало наслідком притягнення винних до відповідальності [57, с. 104].

Не систематично відбувалося забезпечення навчальних закладів шкільними партами. Місцеві відділи народної освіти не знали точних цифр, скільки потрібно їх виготовити чи відремонтувати. Відповідно ця справа передавалася завідуючим школами, тобто про це мали дбати самі навчальні заклади.

Надзвичайно важкою справою для оперативного вирішення було й забезпечення навчальних закладів шкільними меблями. Так, для шкіл Могилів-Подільського округу в 1926-27 н. р. було виготовлено 1059 парт на суму 13 тисяч карбованців, а в 1927-28 н. р. – 2808 на суму 30 тисяч

карбованців. Проте й це не вповні вирішувало проблему, нестача відчувалася ще й в столах, стільцях та шафах [57, с. 105].

Потрібно зазначити, що в той час парти були переважно старого зразка, деякі з них належали тим установам, які перебували в цих приміщеннях [57, с. 105]. Шкільний інвентар не мінявся багато років і тому ремонту не підлягав. Значна його частина при катастрофічній нестачі палива була знищена.

Одним з найбільш важливих елементів навчальної бази загальноосвітніх шкіл були бібліотеки. У 1920-х рр. в усіх навчальних закладах України був доволі низький рівень їх фондово-матеріального забезпечення. Адже за час революції загальноосвітня школа неодноразово піддавалась перетворенням і тому в ній залишались бібліотеки попередніх навчальних закладів, фонди яких не відповідали програмній роботі і тому не використовувалися учителями та учнями [57, с. 106].

В окремих школах бібліотек взагалі не було. Це надзвичайно гальмувало реалізацію навчальних програм і задоволення культурно-освітніх потреб учнів [57, с. 106]. У деяких загальноосвітніх школах через відсутність пристосованих приміщень бібліотеки існували без читального залу. Тому підручники видавалися для домашнього користування. По зазначеній вище причині деякі бібліотеки розміщувалися в коридорах шкіл [57, с. 106]. Більша частина книг була непридатною для користування з огляду на змістовне навантаження.

Намагаючись поліпшити ситуацію з бібліотечними фондами загальноосвітніх шкіл, постановою ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. визнавалося необхідним асигнувати на цю справу відсоткову позику Державного видавництва України, яка мала надійти з резервного фонду Ради Народних Комісарів УСРР.

Поступово, але не кардинально, ситуація у цій сфері почала змінюватись з середини 1920-х рр. Однак і в цей час у багатьох навчальних закладах книжковий фонд залишався дуже бідним. До того ж складався він

переважно з видань науково-політичного характеру. Так, у шкільній бібліотеці однієї із польських шкіл м. Вінниці, наприклад, в 1930 р. було 403 підручника, 433 книги науково-політичного характеру і 54 книги з белетристики.

Становище в шкільних бібліотеках ускладнювалось і тим, що стару дореволюційну літературу заборонялося використовувати і з часом її просто знищували. Тому книжкові фонди перших шкільних бібліотек створювались силами населення.

Суттєвим джерелом комплектування шкільних бібліотек виступали кошти добровільних внесків батьків учнів, як це було у Тростянецькій та Вінницьких трудшколах в 1924 р. [57, с. 106].

Найбільш неблагополучною ситуація із забезпечення учнів підручниками була в навчальних закладах національних меншин. Зокрема, польські школи в Подільській губернії були забезпечені підручниками в такій пропорції – 50% в I групі і на 15% в II і III групах.

При цьому радянське керівництво відмовлялося від допомоги зарубіжних країн надіслати в Україну навчальну літературу. Пропозиції польської сторони надіслати польській національній меншині в радянській Україні навчальну літературу з Польщі було відхилене [76, с. 51-52].

Натомість III сесія ВУЦВК, яка відбувалася у 1924 р., зобов'язала Народний комісаріат освіти УСРР та губернські виконавчі комітети забезпечити в 1925-26 н. р. загальноосвітні школи радянськими підручниками. Реалізуючи це завдання, радянська влада збільшила асигнування на комплектування шкільних бібліотек, особливо в сільській місцевості. Так, за констатацією представників Могилів-Подільського округу, на придбання підручників в 1926-27 н. р. було асигновано – 28 тисяч карбованців, в 1927-28 н. р. – 30 тисяч карбованців. Пересічно на кожного учня припадало на той час три підручника, проте в семирічках їх все ж таки продовжувало не вистачати [57, с. 109].

Слід наголосити, що школи у великих містах отримували шкільні підручники в першу чергу та нерідко в більшій кількості, ніж потрібно, а загальноосвітні заклади на периферії залишалися без них або отримували їх у другій половині шкільного року через незадовільне транспортування. Подібна негативна практика критикувалась наркомом освіти М. Скрипником в одному із виступів, де наводиться приклад, коли транспортування книг з Києва до Вінниці здійснювалося 36 днів [73, с. 24].

Неналежне ставлення місцевих органів влади до цієї справи призводило до невчасного початку в деяких школах навчання. Зокрема, Мар'янівською сільрадою на Поділлі біля 246 кг зерна на підручники було здано по призначенню, а навчання в листопаді 1922 р. ще не розпочалося через їх відсутність [57, с. 110].

Державне видавництво України у відповідності з ухваленими директивами проводило договірну кампанію на постачання з місцевого бюджету шкіл підручниками та навчальним приладдям. У 1926-27 н. р. навчальні заклади були в основному забезпечені ними, завдяки своєчасному поданню заявок та відповідних авансів Державного видавництва України, без яких воно, зважаючи на обмеженість оборотних коштів, не змогло б організувати виробничий процес [57, с. 111].

У доповідній записці про хід роботи по здійсненню загального обов'язкового початкового навчання в УСРР від 1930 р. відмічалось, що Народний Комісаріат Освіти встановив продаж підручників для I концентру українських шкіл в 5520 тисяч екземплярів і для старшого концентру в 2765 тисяч. Для молодшого концентру було виготовлено 4195 тисяч екземплярів, що складало 76% загального тиражу, а для старшого концентру – 992 тисяч, тобто наклад складав лише 36%. Заявки на підручники для 1-2 груп українських шкіл були задоволені на 75,9%, для 3-4 груп на 53,5% і для старшого концентру на 31,8%. Для молодшого концентру російських шкіл наклад був визначений в 575 тисяч, а для старшого – в 696 тисяч. Надруковано було 14% тиражу для молодших груп, і 30,5 % – для старшого.

Було задоволено заявок для перших двох груп російських шкіл на 70,6%, для 3-4 груп – на 19,5% і для старшого концентру – на 32,2%. Водночас зазначалась причина затримки друку – обмеження в постачанні паперу [57, с. 111].

Обіжником від 14 жовтня 1930 р. Народного Комісаріату Освіти, Державного видавництва України та Книгоспілки визначалися місцеві бази постачання районів підручниками. Ними стали окружні книгарні філій Державного видавництва України та окружних споживчих спілок колишніх окружних центрів. Прикріплення районів до певних книгарень мережі Державного видавництва України або Книгоспілки було вміщено в газеті «Комуніст» [6, с. 324]. Обстеження виявило, що низка районів несвоєчасно викупляла і вивозила підручники з цих установ. Тому Народний Комісаріат Освіти УСРР звернувся до районних виконавчих комітетів та міських рад з проханням налагодити постійний зв'язок з цими книгарнями, стежити за отриманням підручників з подальшим їх розподілом між прикріпленими районами і негайним викупом й розподілом по школах [57, с. 109].

Згідно даних листування з районними виконавчими комітетами, інспекторами народної освіти про стан роботи по введенню загального обов'язкового початкового навчання II концентр шкіл в 1930 р. підручниками був забезпечений не повністю. До прикладу, у школах м. Хмільника в 1930-31 н. р. підручників було лише 50% [57, с. 109], а у Баришівському районі – 30%.

Намагаючись пояснити причини такого становища Державне видавництво України серед основних окреслювало проблему нестачі паперу та неналагодженості поліграфічного виробництва. Без допомоги органів державної влади подолати ці проблеми було вочевидь неможливо. Тому Народний Комісаріат Освіти УСРР у 1924 р. з метою пільгового придбання підручників дітям робітників та незаможного селянства, що навчалися в закладах соціального виховання забронював 131 тисячу кг паперу. Він на певних умовах передавався Державному видавництву України.

У період трансформаційних процесів освітньої галузі за радянським зразком велика увага приділялася питанням забезпечення учителів методичною літературою. Її катастрофічно не вистачало. З огляду на такий стан, вчителям доводилось самим виготовляти певні тексти, допоміжні матеріали, таблиці, які лягали в основу проведення навчально-виховного процесу [57, с. 110].

Ще одна проблема, яка потребувала оперативного вирішення, полягала у забезпеченні учнів наочним приладдям. Особливо актуальною вона була для школярів старших класів. Крім того, наявні наочні приладдя були вкрай низької якості. Переважно вони не відповідали висунутим до них вимогам. За підрахунками дослідників у 1920 р. у школі один олівець припадав на 60 учнів, одне перо – на 22 учні, одна чорнильниця – на 100 учнів. На одного школяра в рік видавався один зошит на 15 аркушів [47, с. 139].

З огляду на таку ситуацію Народний Комісаріат Освіти своїм рішенням на 1924-25 н. р. встановив норми постачання шкіл навчальними посібниками. Зокрема, планувалося видавати кожній школі по одній карті Радянського Союзу, України, Європи, відповідного округу. Також у планах передбачалося забезпечити таблицею метричних мір на кожні дві групи, таблицею правопису на кожну групу та інші приладдя з розрахунку 50 карбованців на кожну школу. Однак, у річному звіті Головоцвуху Поділля, наприклад, за I півріччя 1923 р. зазначалося, що школи забезпечені навчальним та письмовим приладдями на 30% [57, с. 110].

У наступні роки ситуація у цьому плані змінювалася дуже повільно. Так, наприклад, навесні 1925 р. загальноосвітні школи Проскурівського району практично не мали у своєму арсеналі ані фізичних та природничо-історичних кабінетів, ані методичної літератури, ані різних приладь (глобусів, рахівниць, настінних карт тощо). Проблема необладнаності кабінетів була актуальною для більшості шкіл Поділля.

У жовтні 1929 р. Народний комісаріат торгівлі УСРР спробував дещо врегулювати питання постачання шкіл. Ним було видано розпорядження

згідно якого постачання закладів освіти мало здійснюватися за планами, а роздрібний продаж по магазинах і крамницях дозволявся лише після задоволення першочергових потреб. Однак це рішення не змогло встановити чіткий порядок й постачання продовжувало вирізнятися безсистемністю.

Щобільше, були непоодинокі випадки, коли призначене для шкіл приладдя використовувалося не за призначенням. Деякі навчальні заклади використовували зошити, призначені учням шкіл для навчальних потреб, на канцелярське діловодство. У зв'язку з таким станом речей Народний комісаріат освіти УСРР пропонував адміністраціям закладів освіти встановити жорсткий контроль за отоваренням фондів [57, с. 111].

Наявність недоліків в організації навчання підростаючого покоління пояснювалася і тим, що окремі громадські і радянські органи усунулися від цієї важливої справи і не надавали допомоги, якої потребували школа. Тому ЦК КП(б)У своєю постановою від 23 серпня 1930 р. зобов'язав державні установи і громадські організації взяти участь у матеріально-фінансовому забезпеченні плану загального навчання на 1930-31 н. р. [57, с. 111].

В частині матеріального забезпечення шкіл органи державної влади значну увагу приділяли питанню забезпечення учнів сніданками. Зокрема, декретом Ради народних комісарів УСРР від 31 травня 1921 р. «Про постачання продовольством і предметами широкого вжитку навчально-виховних закладів» планувалося забезпечити навчальні заклади продовольством для сніданків в їдальнях із державних фондів.

Проте в наступні роки як заклади освіти, так і торгівельні організації безвідповідально поставилися до виконання цього рішення. Про це свідчить публікація наркома освіти М. Скрипника, в якій він підкреслював: Наркомторг, Вукоспілка «...взяли підрахували, скільки гарячих сніданків і розверстали по районах, на одні райони припало по 13 сніданків, а на другі по 7... Це знущання, це глум, і тому треба організувати суспільну широку перевірку виконання [цього] завдання» [72, с. 113]. Подібна ситуація була

характерною для Поділля. Так, у м. Шепетівці Подільської губернії гарячих сніданків в 1930 р. було отримано 850 замість 1310.

У центрі уваги радянської влади перебувало питання забезпеченості учнів взуттям та одягом. Тим самим декретом РНК УСРР від 31 травня 1921 р. «Про постачання продовольством і предметами широкого вжитку навчально-виховних закладів» передбачалося загальноосвітні школи забезпечувати одягом та взуттям.

На 1930-31 н. р. Наркомторг встановив норми постачання взуття та одягу, що складало близько 20 карбованців на учня. В перелік цієї норми входили взуття на різні сезони: пальто, костюм, шапка. Слід наголосити, що на той час промисловість УСРР щомісячно виробляла лише 30-35 тисяч пар взуття для дітей шкільного віку. Проте потреба в одязі складала 600 тисяч комплектів, а на I квартал передбачалося виготовити лише 200 тисяч комплектів. Складений Народним комісаріатом торгівлі і Вищою Радою Народного Господарства план передбачав виготовлення та видачу на квартал 3000 комплектів одягу; 700 тисяч комплектів взуття. Місцева промисловість зобов'язувалась випускати 20% свого виробництва для дітей шкільного віку, крім того промислова і інвалідна кооперації повинні були виробляти не менше 70% своєї продукції для потреб шкіл.

Приклад Поділля характеризує стан справ у цьому питанні. Так, у м. Шепетівці на 2 тисячі учнів було видано 180 пар взуття, 340 одиниць одягу та 290 пальто [57, с. 112]. В с. Воевідчинці на Могилівщині «наче на глум, прислали на село на зиму сандалі для дітей та одяг вартістю у 25 крб.» [57, с. 112]. У Яришівській школі на Вінниччині на 174 дітей видали 12 пар взуття, з яких 6 – були придатні для дітей дошкільного віку.

Таким чином, освітня галузь за роки революційних потрясінь було суттєво зруйнована. Це стосувалося, зокрема, шкільних приміщень та навчального устаткування. Був відчутним брак облаштування в загальноосвітніх школах навчальних кабінетів, не вистачало найнеобхіднішого обладнання, підручників із різних дисциплін. На початку

1920-х рр. чимало будинків, що належали закладам освіти знаходилися під контролем військових, медичних та господарських інституцій. До цих проблем додавався фактор загальної розрухи, голоду, економічної кризи, зумовленої реалізацією політики «військового комунізму». Крім того, давався взнаки залишковий підхід у справі фінансування освітньої галузі. Проте з процесом відбудови народного господарства школа ставала об'єктом пильної уваги органів державної влади. Директивними та державними інституціями до відбудови закладів освіти залучались громадські представники та виробничі підрозділи. На Поділлі почали масово проводити такі заходи, як суботники та місячники допомоги школі. Було розпочато соціалістичне змагання, де одним із критеріїв виступав факт нового будівництва шкіл та якісного обладнання навчальних аудиторій та майстерень.

2.2. Освітні заклади на Поділлі з підготовки вчительських кадрів

Першорядна роль в організації навчально-виховного процесу в радянській школі відводилася кваліфікованим кадрам. Практика їхньої підготовки у 1920-х рр. дає змогу побачити, як реалізовувалося це завдання, а рівно ж як шкільні працівники впливали на суспільно-політичне та культурно-освітнє життя країни.

Встановлення радянської моделі державності природно детермінувала розробку нової концепції кадрової політики. Передусім були ліквідовані освітні посади попереднього періоду. Так, наказом Народного комісаріату освіти УСРР від 20 березня 1919 р. влада ліквідовувала посади наглядачів та помічників класних керівників, а особи, котрі обіймали ці посади, звільнялися з роботи, якщо вони не належали до викладацького персоналу [57, с. 116].

На противагу цьому рішенню 4 квітня 1919 р. відділ взаємовідносин між працею і капіталом Народного комісаріату праці ухвалив, що зазначені

вище категорії освітян зможуть залишатися на своїх посадах, якщо пристосуються до вимог роботи в новій школі. Така позиція була продиктована фактом зменшення безробіття [57, с. 116].

Однак ці міри не могли суттєво вплинути на вирішення кадрового питання. Необхідно було поліпшити та призвести до радянських умов діяльність закладів. Які займалися підготовкою педагогічних кадрів. У спадщину від попередньої доби в галузі підготовки вчительських кадрів Народному комісаріату освіти УСРР дісталися університети, вчительські інститути та учительські семінарії.

Проблема полягала в тому, що педагоги у переважній більшості своїй негативно ставилися до радянської влади. Поділля в цьому контексті виділялося особливо, оскільки національно-визвольні змагання тривали тут найдовше. Цей факт був настільки неприхованим, що репрезентанти радянської влади змушені були визнати його публічно. На VI Всеукраїнському з'їзді Рад Народний комісар освіти Г. Гринько стверджував: «Будучи переважно українським (вчительство – А. В.), воно особливо відбивало національні й націоналістичні переживання села» [14, с. 45].

Влучну характеристику політиці влади й Народного комісаріату освіти в цій сфері дав С. Сірополко: «Визнаючи школу як головне знаряддя комуністичного виховання молоді, більшовицька влада з особливою енергією взялася за політичне виховання наявного кадру учительства та за підготовку нових кадрів педагогічного персоналу, що був би цілковито пройнятий духом комуністичної партії» [71, с. 114-115]. Саме тому перед урядом радянської України гостро постала потреба у реформуванні системи підготовки педагогічних кадрів.

Існуюча на початку 1920-х рр. мережа закладів педагогічної освіти в УСРР жодним чином не відповідала вимогам радянської влади. Найбільше її очільників турбував зміст освітньої політики. На думку репрезентантів Народного комісаріату освіти, педагог повинен був мати найвищу

кваліфікацію після закінчення Інституту народної освіти. Проблему становив той факт, що достатньої кількості таких закладів в Україні не було. А відтак розпочався процес формування мережі підготовки педагогічних кадрів.

Передусім радянська влада зайнялася питанням реорганізації колишніх державних університетів та учительських інститутів в Інститут народної освіти. При цьому, звісна річ, ігнорувався позитивний досвід дореволюційної педагогічної школи. У зв'язку з цим дослідник питання М. Попович писав про прихований сенс перетворення вищої школи на педагогічну, власне пропагандистську, яка не залишає місця ні академічній свободі, ні науковому пошуку, що є невідемними від ідеї університету [7, с. 155].

На Поділлі у 1921 р. існували Кам'янець-Подільський інститут народної освіти та Вінницький ІНО. Перший був реорганізований з Кам'янець-Подільського державного українського університету, а другий – з Вінницького учительського інституту.

Кам'янець-Подільський інститут народної освіти в середині 1920-х рр. перейшов на чотирирічний термін навчання. Перших три роки студенти навчалися за спільним планом, а на останньому отримували спеціалізацію в межах чотирьох циклів наук: соціально-економічного, біологічного, фізико-математичного та дошкільного.

Іншою вищою освітньою інституцією на теренах Поділля був Вінницький інститут народної освіти. Його реорганізація відбулася у 1920 р. на базі учительського інституту. В навчальному закладі функціонувало два відділи: шкільний та дошкільний. При інституті існували одночасно педагогічні курси.

Професорсько-викладацький склад очолював Ф. А. Кондрацький. Загалом у навчальному закладі працювало 20 осіб. Станом на 1 січня 1921 р. в інституті навчалось 212 студентів.

Проте у 1924 р. Вінницький ІНО розформували і об'єднали з Кам'янець-Подільським інститутом народної освіти. Натомість у Вінниці в

1925 р. був створений Український педагогічний технікум ім. І. Франка, директором якого призначили М. С. Шлепакова.

Крім цього, діяли вищі трирічні педагогічні курси, організовані Народним комісаріатом освіти УСРР у 1921 р. на базі учительських семінарій, які у 1920 р. були реформовані в педагогічні школи. Згодом у 1924-25 рр. вони були перейменовані у педагогічні технікуми.

Нормативним документом, що регламентував їхнє функціонування, було ухвалене у 1922 р. колегією Укрголовпрофосу «Тимчасове положення про трирічні педагогічні курси». Відповідно до нього курси не розглядалися як вищий ступінь в системі педагогічної освіти [22, с. 84]. Зокрема, керівник Укрголовпрофосу Я. Ряппо відзначав, що трирічні педкурси, що виникли на базі дореволюційних учительських семінарій, потрібно розглядати як тимчасові навчальні заклади для підготовки «рядових» працівників соцвиху [68, с. 27].

Вищі трирічні педагогічні курси, а потому педагогічні технікуми проводили підготовку вчителів для початкової школи. Інститути народної освіти, в свою чергу, готували учителів для другого концентру семирічки, професійних шкіл, робітничих факультетів й технікумів [85, с. 195].

Важливим чинником у підготовці фахівців у педагогічних технікумах відіграло соціалістичне змагання. Воно проводилося у формі підписання та виконання договорів. Ми можемо відстежити цей процес на прикладі договору, підписаного між Проскурівським та Кам'янець-Подільським педагогічними технікумами. У ньому передбачалося: «Під проводом Ленінської комуністичної партії пролетаріят Союзу радянських республік переможно буде соціалізм у Країні Рад. У завзятій клясовій боротьбі, в боротьбі з правими – «лівими» опортуністами пролетаріят і трудящі СРСР, переможно виконуючи 5-річку у 4 роки, домоглися грандіозних перемог на фронті економічному, політичному і науково-теоретичному.

В наслідок розгорнутого соціалістичного наступу на всіх фронтах пролетаріят в 3-му році першої п'ятирічки успішно завершив побудову

фундаменту соціалістичної економіки, веде боротьбу за остаточну соціалістичну реконструкцію сільського господарства, за суцільну його колективізацію і за ліквідацію на її основі куркуля як кляси. Пролетаріят на чолі з комуністичною партією веде боротьбу за чистоту марксо-ленінської науки, за правильне розуміння переможного шляху пролетарської боротьби за Жовтень, за соціалістичне будівництво.

Соціалістична реконструкція народнього господарства вимагає підготовки пролетарських кадрів здатних з ентузіазмом боротися за соціалістичне суспільство.

Ухвала ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» становить розгорнуту програму дій на культурно-освітньому фронті, на фронті підготовки кадрів для соціалістичного будівництва. Лист тов. СТАЛІНА є програма боротьби за чистоту марксо-ленінської науки, за прищеплення молоді ленінського розуміння історичного процесу клясової боротьби.

Пролетаріят СРСР в боротьбі зі всіма ворогами, що стоять на шляху соціалістичного будівництва, в боротьбі за соціалістичну економіку країни, за суцільну колективізацію сільського господарства, за марксо-ленінське виховання й перевиховання суспільства створив нову методу праці – соцзмагання й ударництво, що викликає ентузіазм трудящих, підвищує продукційність праці, прищеплює соціалістичне ставлення до праці.

Будуючи всю свою роботу на основі постанови ЦК ВКП(б) від 5/IX-31 року та згідно з листом тов. СТАЛІНА і застосовуючи методу соцзмагання і ударництва, Проскурівський Педтехнікум схвалює вищенаведену програму практичних завдань і викликає до виконання їх Кам'янецький Педтехнікум.

А. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

1) Побудувати всю навчально-виховну роботу на засадах комуністичного виховання педагогічних кадрів, забезпечивши просякнення всіх дисциплін марксо-ленінською методологією, борючись за генеральну лінію партії проти правого та «лівого» ухилу в теорії й на практиці, виявляючи та ліквідуючи всі прояви клясово-ворожої ідеології, звертаючи

особливу увагу на політвиховання та розгортаючи соцзмагання і ударництво, як провідну методу у всіх галузях праці педтехнікуму.

2) Піднести на вищій щабель політехнізацію Педтехнікуму, підсилити вивчення наукових основ виробничих процесів, вивчення головних галузів виробництва, розгорнути на широкій базі практику всіх видів, підпорядковуючи її навчально-виховним завданням технікуму, забезпечити пов'язання теорії з практикою та практики з теорією, поліпшити стан навчання в майстернях, пов'язати працю в майстернях з політехнічною та педагогічною практикою студентів.

3) Забезпечити набуття студентами загально-освітніх знань, зокрема досягнути цілковитої грамотности та достатнього рівня математичних знань, поставити на належну височінь оволодіння соціально-економічними знаннями, діямат, вивчення історії ВКП(б), озброїти марксо-ленінською педагогікою; підсилити методичну роботу, втягуючи до участі в ній студентів; активізувати методи роботи.

4) Винайти шляхи поліпшення матеріального забезпечення студентів.

5) Організувати допомогу початковій школі та районним методорганам в справі переведення в життя постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову й середню школу», зокрема щодо політехнізації та методів роботи, а також шляхом участі в підвищенню кваліфікації робітників освіти.

6) Піднесення на вищій щабель громадсько-політичної та культосвітньої роботи серед навколишнього населення.

На підставі цих загальних засад Проскурівський та Кам'янецький Педтехнікуми беруть на себе такі зобов'язання:

А. В ГАЛУЗІ АКАДЕМРОБОТИ

1) Зниження собівартости студента на 11%.

2) Випуск студентів 3-го курсу довести в 1932/32 навч. році до 48, а в 1932/33 році до 170 осіб.

3) Піднесення кількості і покращення якості продукції Педтехнікуму, не зменшуючи вимог, що їх подано в програмах. Цілком ліквідувати другорічність.

4) Ліквідувати прогули та запізнення на роботу на 100%, як з боку студентів, з боку лектури та техперсоналу.

5) Провадити точний облік відвідування занять студентів, лектури, удосконаливши існуючі, або виробивши нові форми обліку.

6) Досягнути цілковитого забезпечення Педтехнікуму викладачами, як в галузі теоретичного навчання, так і в галузі керування практикою студентів.

7) Скласти перспективний та робочий плани з педагогічної та виробничої практики, ув'язавши зміст практики з теоретичною роботою так, щоб практика була підпорядкована навчально-виховним завданням технікума.

8) Виконати на 100% затверджений цикловими комісіями плани теоретичного навчання та педагогічно-виробничої практики.

9) Проробити на циклових комісіях питання про найдоцільніші методи викладання з окремих дисциплін, добившись того, щоб 70% програмового матеріалу було опрацьовано активними методами.

10) Розв'язати питання про найдоцільніші методи якісного обліку праці студентів на засіданнях методорганів і виробничих нарад.

11) Регулярно провадити працю циклових комісій та методкому, забезпечивши своєчасне розв'язання всіх питань методкерівництва.

12) Заслухати протягом року на засіданнях циклових комісій доповіді всіх викладачів про стан роботи з окремих дисциплін та про стан допоміжних установ.

13) Провадити соцзмагання в межах технікуму між окремими курсами, громадськими і клубними організаціями, кабінетами і комісіями, а в межах окремого курсу між робочими групами і бригадами на кращу успішність та

на труддисципліну. Утворити низку гуртків допомоги відсталим студентам з окремих дисциплін.

14) Організувати соціально-економічний кабінет та устаткувати нормальним устаткуванням та навчальним приладдям військовий кабінет.

15) Звернути особливу увагу на методичне керівництво роботою студентів практикантів.

16) Поставити на належну височінь викладанням методики мови, математики, природознавства, суспільствознавства в школі 1-го концентру, точно зазначивши кількість годин на викладання методики.

17) Піднести на належну височінь роботу педагогічного кабінету (методдопомога студентам, збирання найкращих зразків педагогічної роботи студентів та місцевого вчителства).

18) Перевести до кінця навчального року дві загальнотехнікумівських виробничих наради, а в наступному навчальному році не менш трьох таких нарад. Щомісяця провадити курсові виробничі наради.

Б. В ГАЛУЗІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРЧОЇ РОБОТИ

1) З метою розгорнення самокритики скликати 4 виробничих наради з питаннями постановки культпобуту студентства на належну височінь та дві доповіді поставити на студентських загальних зборах адміністрації та профкому.

2) Радіофікувати 1 гуртожиток повністю та в кожному гуртожитку не менш як по одній точці трансляції.

3) В двох гуртожитках утворити та відповідно обладнати Червоні кутки.

4) Зліквідувати знеосібку ставлення до держмайна в спосіб суворої відповідальности в гуртожитках комендантів та старост кімнат, а в аудиторіях профгрупоргів.

5) Забезпечити гуртожитками всіх студентів, що потребують жит. приміщень, з відповідною кубатурою, додержуючись потрібного освітлення та опалення. Кожний студент повинен мати окреме ліжко (залізне), стілець.

Забезпечення студентів матрацами на 100%, простинями та наволочками на 100%, ковдрами на 80%, тумбочками на 95%.

6) Добитись повного виконання правил внутрішнього розпорядку в гуртожитках та в стінах технікуму, запобігти зайвих витрат світла, палива та води.

7) Перевести раціональний розподіл стипендій між студентами, забезпечивши пролетарську частину студентства за встановленими розмірами.

8) Улаштувати буфет для обслуговування студентства при Педтехнікумі закритого типу.

9) Розподіл промкрану проводити за принципом стимулювання ударників.

10) Дбати про збільшення калорійності в студідальні.

11) Утворити ізолятор для хворих студентів на 4 ліжка.

12) На протязі року перевести два рази огляд гуртожитків, зосередивши громадськість навколо цього питання.

В. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА

1) Клюбну працю провадити за календарем, завівши точний облік досягнень в цій справі.

2) Забезпечити правильний напрямок літературного гуртка, всіляко сприяти роботі такого.

3) Організувати періодично доповіді на теми пролетарської української культури, літератури й мистецтва.

4) Організувати гурток по вивченню марксизму і ленінізму» [16, с. 9].

У 1930 р. в радянській Україні була проведена уніфікація системи вищої і середньої спеціальної освіти у відповідності до зразків СРСР. Внаслідок цього педагогічні технікуми стали середніми спеціальними навчальними закладами, які готували вихователів для дошкільних закладів та вчителів початкових класів.

Водночас із структурною організацією Рада Народних Комісарів УСРР декретом від 2 березня 1919 р. «Про вступ до вищої школи» значно розширила можливості набуття вищої освіти. При вступі до закладів вищої освіти від вступників не вимагали наявності атестату про середню освіту, не передбачалося й складання вступних іспитів. Пріоритет надавався тим вступникам, які були рекомендовані партійними, комсомольськими та профспілковими організаціями.

З метою якнайшвидшого забезпечення школи вчительством в Україні у 1920-21 рр. були створені робітничі факультети. Набір на ці факультети також здійснювався в основному за рекомендаціями партійних і профспілкових організацій, комітетів незаможних селян. У цьому випадку доволі чітко простежується здійснення політики підміни загальногуманних принципів класовими [32, с. 62].

Стан пролетаризації вищої школи відбувався швидкими темпами. Так, якщо в 1919 р. серед студентів нараховувалося 24% вихідців зі службовців, 6% – з селян і 3% – з робітників, то в 1924 р. вони відповідно склали вже близько 47%, 25% і 16% [57, с. 120].

З огляду на брак педагогічних кадрів, прийом у вищі педагогічні заклади постійно збільшувався. Зокрема, у 1928-29 н. р. план прийому збільшено на 1240 осіб у порівнянні з минулим роком. Однак практично зарахували на навчання лише на 529 осіб більше. Основна причина цього крилася у класовому підході до комплектування студентського контингенту. Зокрема, відмовлено у прийомі було 638 представникам селянства та 593 особам трудової інтелігенції.

На початку 1920-х рр. освітнім відомством були створені спеціальні комісії, в обов'язки яких входила перевірка осіб, котрі прагнули займатися педагогічною діяльністю, але не мали фахової підготовки. Комісії проводили колоквиум, за яким об'єм формальних знань повинен був відповідати тому мінімуму, який вимагався від вступників до закладів вищої освіти. Після колоквиуму такі особи мали пройти двотижневу практику і лише після цього

органи губернської народної освіти мали змогу направляти їх у ті навчальні заклади, де вони хотіли працювати.

Радянська влада постійно приймала заходи щодо збільшення кількості комуністів і комсомольців серед студентів педагогічних навчальних закладів. Динаміка цього процесу була доволі активною. Якщо в 1923-24 н. р. в Інститутах народної освіти республіки навчалось 9,1% членів і кандидатів КП(б)У та 6,1% – комсомольців, то в 1926-27 н. р. кількість перших зросла до 16,1%, а других, відповідно, до 22,2%. У технікумах в 1923-24 н. р. навчалось 3,1% комуністів і 7,0% комсомольців, а в 1926-27 н. р., відповідно, 5,9% і 33,3% [69, с. 73].

Постійною практикою радянської дійсності стала перманентна перереєстрація працівників освіти і студентства. Під час таких кампаній, які з 1922 р. були постійними, передусім звільнялися від представників соціально чужого, класово «ворожого» елементу. В такий спосіб система освіти все більше політизувалася.

Механізм чистки був простим. При кожному навчальному закладі створювалася спеціальна комісія. Вона проводила свою діяльність у двох напрямках. По-перше, вивчалась успішність студентів в навчальному відношенні, а, по-друге, досить змістовно і детально з'ясовувалося соціальне становище батьків до революція, приналежність до участі в національно-визвольних змаганнях.

У 1922 р. паралельно з державними та адміністративними установами в освітніх закладах проводились «соціальні чистки». Внаслідок яких звільнялись з роботи в освітніх закладах колишні учасники національно-визвольного руху. У звіті «Про обстеження Ольгопільської окрнаросвіти інституцій Соцвиху в період часу з 1 по 27 липня 1921 р.», наприклад, інструктор парткому С. Кривенко вказував на те, що учительство тероризувалось звинуваченням їх у ворожому відношенні до радянської влади, прихильністю до петлюрівців, і далі зазначав, що воно «в більшості своїй зовсім не розуміло принципів трудшколи, як не розуміє їх Зав.

соцвихом, котрий уявляє собі трудову школу, як ремісничу, де учні нагадують підмайстрів» [57, с. 121]. Так, у червні 1922 р. Кам'янець-Подільська комісія «з чистки радянських установ від негідного елементу» ухвалила звільнити з посад 82 особи, і серед них – Ф. Приймака (керівника народсвіти) як «петлюрівця» [54, с. 157-158].

Учительство Вінницьких, Гайсинських, Могилів-Подільських та інших педагогічних курсів також було звинувачене в опозиційності до радянської влади за навчання учнів у дусі національних традицій. Влада застосовувала до непокірної інтелігенції жорстокі репресії. У 1923 р. було «ліквідовано» ворожу групу вчителів Поділля в кількості 106 осіб. Губернська надзвичайна комісія 25 з них засудила до страти, 56 – до різних термінів ув'язнення, 25 осіб було звільнено з роботи [46, с. 61]. Подібні заходи проводилися і в інших повітах республіки.

Наступною особливістю підготовки педагогічних кадрів у 1920-х рр. виступав фактор антирелігійної боротьби. Особливо активно ця кампанія впроваджувалася в освітній процес після 1929 р., коли відбувся Всесоюзний з'їзд безвірників. На ньому була створена Спілка войовничих безвірників, яка розпочала системну і планомірну антирелігійну роботу. Як перший захід, з'їзд доручив Народному комісаріату освіти до початку навчального року вжити рішучих заходів із звільнення віруючих вчителів з роботи в закладах освіти. Аналогічні заходи вживалися й по відношенню до студентів ІНО та педагогічних технікумів.

У 1926 р. в Україні розпочалася чергова реформа вищої освіти. Її суть полягала у тому, що термін навчання скорочувався до трьох років, але навчальний процес при цьому збільшувався до одинадцяти місяців на рік. Прийом вступників також зазнав певних корекцій. Система рознарядки доповнювалася прийомом за конкурними екзаменами. Постановою Центрального виконавчого комітету та Радою народних комісарів СРСР від 30 грудня 1930 р. «Про програмно-методичне керівництво профтехнічними закладами» у системі вищої освіти була введена куріальна система прийому,

яка була спрямована на збільшення кількості робітників і селянської бідноти в складі студентства.

В Інститути народної освіти приймали винятково за направленнями партійних і профспілкових органів. Обов'язковою стала політична співбесіда, не пройшовши яку, абітурієнти не допускалися до вступних іспитів. До речі, без іспитів вступали в вищі педагогічні навчальні заклади переважно діти колгоспників, робітників, незаможних верств населення. Для всіх інших соціальних верств вони передбачалися [57, с. 123].

У 1920-ті рр. радянська влада чимало уваги приділяла підготовці національних кадрів. Одним із перших документів у цьому відношенні була постанова Народного комісаріату освіти УСРР від 9 березня 1919 р. «Про обов'язкове вивчення в усіх школах місцевої мови, а також історії та географії України» [52, с. 35]. Однак в силу воєнних дій вона практично реалізована не була. Ситуація докорінно змінюється лише в 1923 р., коли декретом Ради народних комісарів УСРР «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» Народному комісаріату освіти доручалося провести облік педагогічного персоналу, що не володіє українською мовою, й вжити невідкладних заходів для їх навчання.

У 1924 р. у переліку педагогічних навчальних закладів з українською мовою викладання значилися Вінницький та Кам'янець-Подільський Інститути народної освіти та усі педагогічні технікуми на Поділлі. За звітом Кам'янець-Подільського ІНО в навчальному закладі усі 100 відсотків дисциплін читалися українською мовою.

При цьому існувало ряд труднощів у роботі педагогічних навчальних закладів. Основні з них були пов'язані з відсутністю або обмеженістю потрібної навчальної літератури. У листі до «Учительської газети» педагоги Подільської губернії писали, що вони всі пройшли перепідготовку через районні, а дехто й через губернські курси. «Але цього недостатньо. Із запровадженням нових програм учителю цих знань мало. І в цьому йому повинна допомогти література: педагогічні журнали й газети. А учитель їх не

має» [33, с. 104]. Центральне бюро з перепідготовки не мало можливості задовольнити потреби всіх губерній. У серпні 1924 р. вдалося розіслати на місця лише 6000 примірників «Порадника з перепідготовки» [57, с. 124].

Українізація освітньої сфери, започаткована радянською владою, поступово дала гарні наслідки. Вчительство, яке у своїй переважній більшості належало до української нації (72%), позитивно оцінило цей крок.

Відтак це мало наслідком, що вчителі з групи «петлюрівців» перейменовувалось на групу «трудової інтелігенції». Хоча репрезентенти радянської влади й визнавали при цьому її упереджене ставлення до більшовизму. В. Затонський з цієї нагоди писав: «український вчитель переважно ненавидів більшовиків не тому, що він стояв на боці капіталу, а саме тому, що більшовики, як йому здавалося, не дають йому можливості мирно й спокійно працювати “на користь рідної неньки, селянсько-демократичної України» [28, с. 7].

Процес українізації абсолютно не обмежував можливості навчання для представників національних меншин. Це був період, коли радянська влада намагалася забезпечити вчительськими кадрами дітей усіх національностей в Україні.

Щодо перепідготовки учителів національних меншин, то вона проводилася як через загальні окружні курси, так і через організацію спеціальних курсів для вчителів окремих національностей. У деяких округах при окружних курсах перепідготовки організовувалися окремі секції для вчителів нацмен, а до загальної програми курсів залучалися певні додаткові дисципліни (мова, література). На кошти держбюджету організовувалися центральні курси перепідготовки при національних педтехнікумах.

Проте у своїй більшості в 1920-х рр. правовий стан учительства був незадовільним. На Поділлі нараховувалося сотні випадків переслідування вчителів, їхнього масового звільнення, переведення до інших місць праці без достатніх на те підстав. В окремих повітах з огляду на ці процеси персональний склад вчителів в загальноосвітніх школах змінився на 30-40%.

Зокрема, така ситуація досить чітко спостерігалася в Тульчинському та Могилів-Подільському округах.

У документах місцевих партійних органів 1920-х рр. вказувалося на необхідність залучення вчителя для проведення масово-політичної роботи серед населення. Переважна більшість вчителів призначалися партійними органами агітаторами і пропагандистами. Їх змушували виступати з лекціями і доповідями на зібраннях, залучали до бригад з розкуркулення для опису майна селян, для написання різних протоколів, довідок і т. п. [58, с. 8].

Так, у письмовому зверненні до ВУЦВК голова Подільського губернського Комітету незаможних селян відзначав активну участь вчительства в громадських роботах порівняно з іншими представниками інтелігенції [57, с. 125].

Таким чином, керівництво Народного комісаріату освіти УСРР добре усвідомлювало потребу розробки концепції кадрової політики в сфері освіти. Відбудова народного господарства, розвиток важкої промисловості та сільського господарства потребували великої кількості фахівців. Вчителі у реалізації цього завдання відігравали вагому, якщо не першорядну роль. Провідним принципом радянської влади у доборі вчительських кадрів став класовий підхід. Однак, попри цей факт, досвід 1920-х рр. засвідчує чималі досягнення в питанні здобуття загальної початкової освіти, а також в питаннях українізації освіти.

ВИСНОВКИ

Зміст і функціонування загальноосвітньої школи у 1920-х рр. в Україні і, зокрема, на Поділлі, перебувало в прямій залежності від суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, детермінованих засадами радянської моделі державності. Партійно-радянські органи, ухвалюючи принципові рішення з освітньої проблематики, як правило, не враховували вагомні фактори тогочасного життя, пов'язані з економічною кризою, загальною господарською розрухою, що не сприяло налагодженню навчального процесу.

Реформа загальноосвітньої школи готувалася поспіхом, не всі її важливі елементи були достеменно продуманими. Негативний вплив на розвиток освіти справило рішення про переведення освітніх закладів на фінансування місцевих бюджетів, що в сутності означало перенесення проблеми на плечі жителів населених пунктів. Водночас чимало раціональних пропозицій було відхилено, оскільки їхня реалізація несла загрозу радянським інститутам управління освітою.

На початковому етапі реформи негативний вплив на освітньо-виховний процес справило відсторонення родини від участі у навчанні. Це порушувало природний зв'язок дитини з сім'єю.

Впроваджувана в освітній галузі стратегія не завжди враховувала конкретні умови та можливості тогочасного суспільства. Досвід Подільського регіону засвідчує, що в багатьох повітах та районах загальноосвітня школа впродовж усіх 1920-х рр. перебувала під контролем не цілком обізнаних з освітньою справою фахівців, а почасти й зовсім некомпетентних. У свою чергу це не сприяло організації праці та змісту навчання.

Характерною ознакою освітньої політики періоду нової економічної політики було поступове розширення мережі загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою викладання. Реформа також вирізнялася

приділенням значної уваги та створенням умов для отримання освіти рідною мовою представникам національних меншин. Однак ці процеси супроводжувалися підпорядкуванням єдиній стратегічній меті – укоріненню засад радянської державності.

Відтак далеко не в повній мірі враховувалися такі фактори як національно-культурні особливості, відмінності на релігійному ґрунті, національні традиції, природні інтереси як титульного українського народу, так і представників національних меншин. В такий спосіб радянська влада намагалася сформувати нову радянську спільноту.

Вагомою рисою політичної системи радянської України 1920-х рр. виступала поступова ідеологізація суспільно-політичного життя, безумовний пріоритет класових цінностей над загальнолюдськими. За таких умов буденним явищем стало порушення природних прав дитини на здобуття загальної освіти. Мало місце обмеження учнів та батьків у вільному виборі навчального закладу для отримання освіти. Основним критерієм застосування заборон виступав соціальний фактор. У досліджуваній період в навчальних закладах зростає прошарок дітей із робітничого та селянського середовища і відповідно зменшується чисельність дітей із числа службовців, духовенства та загалом заможних верств населення.

Водночас важливими здобутками радянської влади до початку 1930-х рр. стало поетапне запровадження загальної обов'язкової початкової освіти, потому семирічної та згодом восьмирічної освіти молодих дюдей. Загальноосвітня школа була залучена до процесу ліквідації масової неписьменності серед дорослого населення, підняття культурно-освітнього рівня передусім селянства.

Слід віддати належне представникам освітнього відомства УСРР у дієвій праці з пошуку шляхів до удосконалення шкільної системи. Значна увага приділялася й змістовному оновленню навчального процесу, що мало підвищити якість знань учнів.

До певних заслуг державної влади та громадського сектору слід віднести створення можливостей для молоді отримувати практичну підготовку до наступної виробничої діяльності. Національна модель освіти передбачала надання закладами освіти не лише теоретичних знань, але й закріплювала за ними обов'язок навчити певних професійних умінь. При цьому своє практичне втілення найшла програма, за якою школярі залучалися до трудового навчання безпосередньо у виробничих колективах. Вони також проходили практику на фабричних промислових підприємствах і в колективних сільських господарствах.

Усе це позитивно впливало на майбутню підготовку молоді. Від самого початку школярі готувались до трудової діяльності, набуваючи знань з того чи іншого фаху. Однак, цей процес відбувався у непростих умовах. Захопившись ідеєю політехнізації освіти, перед закладами освіти почали висувати непосильні для неї вимоги.

Загалом увесь період 1920-х рр. характеризується протіканням складних процесів у суспільно-політичній та соціально-економічній сферах, що не могло не позначитися на розвитку системи освіти. Як правило, механізми забезпечення матеріальними та фінансовими ресурсами загальноосвітніх шкіл в своїй основі базувалися на політико-адміністративних засадах. В свою чергу, залишковий принцип фінансування галузі виступав суттєвою перешкодою в її відновленні та спричиняв відставання у формуванні належної матеріально-технічної бази загальноосвітніх шкіл від реальних потреб.

Недостатня забезпеченість освітньої галузі належним матеріальним і фінансовим ресурсом крилася не лише в загальному стані народногосподарського комплексу республіки і Подільського регіону, але значною мірою була детермінована суб'єктивним фактором. Останній стосується управлінського складника освітніми закладами, цілковитому запереченні надбань попереднього історичного періоду.

Водночас потребує схвальної оцінки факт кількісного зростання шкільної мережі за роки радянської державності досліджуваного періоду. Поступово створювалися належні умови для виконання закладами освіти своїх безпосередніх функцій: школи забезпечувалися приміщеннями, необхідним устаткуванням, обладнувалися навчальні кабінети та лабораторії, зменшувалася наповнюваність класів. До цих процесів активно залучалися профспілкові організації, виробничі колективи, сільськогосподарські підприємства, громадськість, батьки учнів.

Вчительські кадри для загальноосвітніх шкіл формувалися різними шляхами. Університетська система підготовки фахівців була ліквідована в радянській Україні, а замість неї створено Інститути народної освіти. На початку 1920-х рр. на Поділлі їх було два: Кам'янець-Подільський та Вінницький. Згодом, у 1924 р., останній було розформовано.

З метою підготовки вчителів у 1920-му р. вчительські семінарії були реорганізовані у вищі педагогічні школи, які через рік трансформувалися у вищі трирічні педагогічні курси. Водночас існували й короткотермінові курси для підвищення вчительської кваліфікації.

Відчуваючи брак кадрів, радянська влада змушена була вдатися до послуг дореволюційних вчителів. Але останні змушенні були пройти систему перевірок і виборів, а також закінчити курси перепідготовки. В окремих випадках запрошувалися вчителі з інших республік СРСР та особи, які не мали закінченої педагогічної освіти.

Слід наголосити, що в умовах радянської державності досить широко застосовувалася система післядипломної підготовки вчителів. При цьому основні зусилля органів влади були зосереджені не на формуванні професійних якостей вчителів, а переважно на обізнаності з мінімумом із соціально-політичних дисциплін. Звісна річ, також брався до уваги факт соціального походження фахівця.

Впродовж усіх 1920-х рр. соціальне та провове становище вчительства в закладах освіти залишалося незадовільним. Хоча органи радянської влади

як на центральному, так і на місцевому рівнях декларували і застосовували певні практичні кроки щодо поліпшення умов їхньої праці, проте цієї опіки було замало. Почасти вчителі не мали змоги придбати найнеобхіднішого.

Так само виявився неефективним захист трудових прав вчителів загальноосвітніх шкіл. Прикметою часу стало перманентне проведення чисток викладацького складу. Звільнялися з роботи передусім фахівці, яких вважали за неможливе повернути до комуністичного світогляду та вихідці з непролетарських верств.

Особливо ідеологічний наступ на вчительство посилювався наприкінці 1920-х рр. Органи державної безпеки розпочали постійний моніторинг з виявлення «контрреволюційних діячів». У цей період як засіб покарання починає активно застосовуватися не лише звільнення з роботи, але й ув'язнення на різні строки.

Таким чином, систематизований у дипломній роботі фактичний матеріал та зроблені теоретичні узагальнення з проблеми становлення та розвитку педагогічної освіти на Поділлі у 1920-х рр. повинен сприяти для глибшого розуміння цих процесів і може використовуватися у сьогоденні як навчальний та практичний матеріал.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдієнко М. О. Народня освіта на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. 102 с.
2. Адамський В. Р. «Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2018. 478 с.
3. Афанасьєв В. В., Ветров В. О., Канавенко С. А. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917–1941 рр.). Харків. держ. ін-т культури. Харків, 1968. 178 с.
4. Баженов Л. В. Польське населення Поділля й Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців XIX–XX ст. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*: Зб. наук. пр. Хмельницький, 1999. С. 31–42.
5. Баженов Л. В. Репресії проти етнічних поляків Волині-Житомирщини 30-х – початку 50-х рр. XX ст. у сучасних наукових і краєзнавчих дослідженнях. *Українська полоністика*. 2004. Вип. 1. С. 37–46.
6. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія. Київ: Богданова А. М., 2008. 640 с.
7. Білий О. Університет в сучасній Україні. *Агора. Україна – 15 років незалежності*. 2005. Вип. 2. 168 с.
8. Білодід І. К. 40 років радянської освіти на Україні. Київ, 1957. 30 с.
9. Близнюк С. Л. Розвиток освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади. Житомир, 1958. 30 с.
10. Борисов В. Л. Педагогічна освіта в Україні в 1920–1932 рр. *Збірник наук. праць молодих вчених ДДУ*. Дніпропетровськ, 1999. С. 65–72.
11. Борисов В. Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в Україні в 1921–1932 рр. *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С. 76–80.

12. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). Київ, 1996. 359 с.
13. Вища школа Української РСР за 50 років: В 2 т. (1917–1967 рр.) / Керівник авт. колективу, відп. ред. В. І. Пітов. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. Т. 1: 1917–1945. 395 с.
14. Відчит Народнього Комісаріату Освіти VI Всеукраїнському з'їздові Рад. Харків, 1921. 48 с.
15. Всеобщее обучение, ликвидация неграмотности и подготовка кадров: Стат. очерк. Москва: Планхозгиз, 1930. 164 с.
16. Гаврилів М. Жовтнева революція і вчительство. [Б.м.]: Черв. шлях, [б.р.] 47 с.
17. Гринько Г. Ф. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. Вып. 1. Харьков, 1920. 27с.
18. Гринько Г. Ф. Очерки советской просветительной политики. Харьков: Путь просвещения, 1923. 193 с.
19. Грищенко М. М. Народна допомога школі. Київ: Радянська школа, 1948. 76 с.
20. Грищенко М. М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. Київ, 1957. 44 с.
21. Даниленко В. М. Сотрудничество УСРР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. Київ: Наук. думка, 1981. 189 с.
22. Дичек Н. П. З історії педагогічної освіти на Україні у 20-ті роки. *Український історичний журнал*. 1989. № 9. С. 83–87.
23. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). Київ, 2001. 304 с.
24. Заборона виключати з шкіл за невнесення платні. *Радянська освіта*. 1926. №4. С. 73.

25. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
26. Заклади освіти Київщини: минуле та сучасне / За ред. І. Л. Лікарчука. Київ: Вид. О. М. Ешке, 2002. 528 с.
27. Затонський В. П. До радянського учителя. *Радянська освіта*. 1923. № 1. С. 6–14.
28. Затонський В. П. Матеріали до українського національного питання. *Більшовик України*. 1927. № 6. С. 9–32.
29. Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народньому комісаріату освіти УСРР. Вип. III. Харків: Всеукр. держ. вид-во, 1921. 41 с.
30. Збірник декретів, наказів та розпоряджень по Народньому комісаріату освіти УСРР. Вип. I. Харків: Всеукр. держ. вид-во, 1920. 60 с.
31. Зубалій О. Д. Економічне і культурне співробітництво України з союзними республіками у міжвоєнний період (20-30-ті роки). Київ: ІСДО КПІ, 1994. 233 с.
32. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ; Едмонтон: Глобус, Вік; Канад. ін-т Укр. студій Альбертського Університету, 1992. 176 с.
33. Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.). Донецьк: Юго-Восток, 1997. 310 с.
34. Кодекс законів о народном просвещении УСРР утвержденный ВУЦИК 1 ноября 1922 г. на основании Постановления III 190 сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 р. Харків: Изд-во НКО УСРР, 1922. 78 с.
35. Коляструк О. А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. Харків: Вид-во «Раритети України», 2010. 385 с.
36. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. 984 с.

37. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Зб. документів.: В 2 т. Т. I. 1918–1941. Київ: Політвидав України, 1958. 1007 с.
38. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Київ: Основи, 1997. 438 с.
39. Крахмальнік Л. Право на працю, відпочинок і освіту. Київ: Молодий більшовик, 1939. 96 с.
40. Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 66–80.
41. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927: Зб. документів і матеріалів / В. М. Волковинський; під ред. Ю. Ю. Кондуфор. Київ: Наукова думка, 1979. 666 с.
42. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр. Зб. документів: В 2 т. Т. 1: 1917 – червень 1941 рр. Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. 560 с.
43. Культурне будівництво на Вінниччині в роки радянської влади / А.Г. Бабенко, А.А. Міняйло. Вінниця, 1959. 34 с.
44. Липинський В. В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20 ті рр. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 3–14.
45. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. 247 с.
46. Лойко О. Інтелігенція Поділля в умовах НЕПу. *Тези доповідей п'ятнадцятої Вінницької обласної іст.-краєзн. конф.*, 14 травня 1996 р. Вінниця, 1996. С. 58–59.
47. Луначарский А. В. Из доклада на III сессии ВЦИК VII созыва, 26 сентября 1920 г. *Луначарский А. В. О народном образовании*. Москва, 1958. С.119-142.
48. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки: 1917–1985 рр. Київ: Либідь, 1992. 196 с.

49. Марков В. Н. Советская система народного просвещения УССР. Саратов: Крайпросторг, 1928. 67 с.
50. Мещеряков В. О. некоторых противоречиях в практике культурного строительства. *Коммунистическая революция*. 1928. № 9. С. 26–29.
51. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр. ХХ століття). Київ, 2001. 254 с.
52. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: 1917–1967 / Відп. ред. А. Г. Бондар. Київ: Радянська школа, 1967. 483 с.
53. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник. У 2 ч. Ч.2 / Упоряд. І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка. Київ: Вища школа, 1997. 423 с.
54. Нестеренко В. А. Українське вчителство Поділля в 1920–1930-ті роки: суспільно-політичний портрет. *Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський*, 2002. Т. 3. С.155–164.
55. Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя: Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості. 2-е вид. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. 112 с.
56. Ніжинський М. П. Більшовики України в боротьбі за культурну революцію. *Більшовик України*. 1949. № 1. С. 1–12.
57. Ніколіна І. І. Загальноосвітня школа України 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. Вінниця, 2013. 207 с.
58. Окса М. М. Репресії проти освітян на Півдні України. *Репресії проти освітян Запоріжчини: Зб. наук. праць / Під ред. М. М. Окси. Мелітополь*, 2001. С. 6–28.
59. Олуйко В. М., Слободянюк П. Я., Баюк М. І. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність: монограф. Хмельницький: ПП Мошак М. І., 2005. 399 с.
60. Освіта України і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки / В. М. Курило, В. П. Шепотько. Київ: Деміур, 2006. 432 с.

61. Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові від 5 до 11 січня 1925 р. Харків: ДВУ, 1925. 243 с.
62. Прокопенко Г. І. Розвиток загальноосвітньої школи Української РСР за сорок років радянської влади. Київ, 1958. 37 с.
63. Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, М. Іванов. Харків, 1927. 410 с.
64. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): Зб. документів і матеріалів. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 1083 с.
65. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917–1957) / Під ред. М. М. Грищенка. Київ: Рад. школа, 1957. 448 с.
66. Розвиток української культури за роки радянської влади / С. К. Гутянський, М. В. Коваль, К. З. Литвин та ін.; під ред. П. П. Гудзенко. Київ: Наук. думка, 1967. 367 с.
67. Ряппо Я. П. Две системы посвящения. *Путь просвещения*. 1922. № 1. С. 109–117.
68. Ряппо Я. П. Народня освіта на Україні за десять років революції. Харків: ДВУ, 1927. 126 с.
69. Ряппо Я. П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні? Харків: Книгоспілка, 1928. 113 с.
70. Система народньої освіти: Збірка / А. Зільберштейн, В. Ястржембський. Харків: ДВУ, 1929. 318 с.
71. Сірополко С. О. Народня освіта на Советській Україні. Варшава, 1934. 240 с.
72. Скрипник М. О. Вибрані твори. Київ: Україна, 1991. 620 с.
73. Скрипник М. О. Національні перетинки. Харків ДВУ, 1930. 180 с.
74. Скрипник М. О. До теорії боротьби двох культур. Харків: ДВУ, 1926. 118 с.

75. Слущкий О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 209 с.

76. Тимошенко В. І. Поляки в Україні в 20-30-ті рр. очима польських дипломатів. *Велика Волинь*: наук. зб. / Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині; М. Ю. Костриця (голов. ред.). Житомир, 2003. Т. 30. С. 50–54.

77. Ткачова Л. І. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму. Київ: Наукова думка, 1985. 191 с.

78. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю. О. Курносів, А. Г. Бондар. Київ: Наукова думка, 1964. 343 с.

79. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20-і – 30-і рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 1. С. 5–9.

80. Чирко Б. В. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20- 30 х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1–2. С. 95–111.

81. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. Київ: Вид-во АН УСРР, 1963. 435 с.

82. Шумський О. Загальне навчання на Україні та його перспективи: Доклад. *Вісти ВУЦВК*. 1926. 20 листопада. С. 2.

83. Юркова О. До питання про завдання школи у так званий «реконструктивний період». *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*: Міжвідомчий зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2003. Вип. 8. С. 297–303.

84. Яремчук В. Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. Київ: ІСДО, 1993. 100 с.

85. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.). Київ: Вид-во КДЕ, 1965. 256 с.

Додаток А

**Співвідношення між кількістю учнів, які закінчили семирічку і
кількістю вакансій до профшкіл на 1925/26 навчальний рік
в округах на Поділлі**

Назва округи	Закінчили семирічку	Кількість місць у профшколах
Вінницька	899	310
Проскурівська	235	30
Кам'янецька	404	280
Могилівська	424	280
Тульчинська	649	260

Джерело: Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, М. Іванов.
Харків, 1927. С. 42.

Додаток Б

**Динаміка розподілу асигнувань з місцевого бюджету
по окремих округах Поділля (у %%)**

Назва округи	Апарат			Соцвих.			Профос.			Політос.		
	23-4	24-5	25-6	23-4	24-5	25-6	23-4	24-5	25-6	23-4	24-5	25-6
Вінницька	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Тулчинська	-	2,1	1,8	-	78,6	79,9	-	8,7	7,1	-	10,7	11,2
Кам'янецька	д.б.	3,1	2,8	78,4	76,8	71,7	9,6	6,9	8,8	12,0	13,2	16,7
Могилівська	-	2,7	2,4	-	80,1	79,0	-	7,1	6,0	-	10,1	12,6
Проскурівська	2,0	2,2	2,6	74,2	82,0	77,4	8,2	4,6	6,0	15,6	11,2	14,0

Джерело: Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, М. Іванов.
Харків, 1927. С. 96.